

Омбудсман України
Ombudsman of Ukraine

УПОВНОВАЖЕНИЙ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ З ПРАВ ЛЮДИНИ

**СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ
щодо ситуації на тимчасово окупованих
Російською Федерацією територіях України**

Які інструменти РФ застосовує для окупації
та підкорення населення тимчасово окупованих
територій України?

БЕРЕЗЕНЬ 2025 РОКУ

ЗМІСТ

Вступне слово Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини	4
Перелік скорочень	6
Резюме	7
Методологія	10
РОЗДІЛ 1. Дії та політики РФ, що передували тимчасовій окупації частини території України	12
1.1. Інформаційна сфера	14
1.2. Культура та релігія	17
1.3. Молодіжна політика й освіта	19
1.4. Політичні рухи і партії. Громадські об'єднання	20
РОЗДІЛ 2. Використання грубих порушень прав людини для підкорення цивільного населення (від захоплення територій до встановлення влади)	22
2.1. Невибіркові обстріли та спрямування нападів на цивільні об'єкти. Використання «живих щитів»	25
2.2. Обмеження виїзду з окупованої території, обмеження постачання гуманітарної допомоги	27
2.3. «Фільтраційні заходи»	28
2.4. Примусове переміщення та депортації	29
2.5. Незаконні затримання і насильницькі зникнення	31
2.6. Катування або жорстоке поводження	32
2.7. Вбивства та позасудові страти	34
2.8. Цілеспрямоване переслідування представників місцевої влади	35
РОЗДІЛ 3. Системні практики порушення прав людини під час утримання контролю над територіями (грубі порушення, політики)	37
3.1. Нав'язування громадянства РФ	39
3.2. Примус до служби у збройних силах ворожої держави / до участі у воєнних діях проти власної країни	41
3.3. Використання російської судової та правоохоронної системи з метою переслідування місцевого населення	44
3.4. Поширення російської системи освіти	47
3.5. Захоплення інформаційного простору	49
3.6. Експропріація майна	51
3.7. Знищення бізнесу	53
3.8. Знищення зв'язків з Україною	55
РОЗДІЛ 4. Реагування та протидія агресії РФ (протиправним діям, практикам) на національному та міжнародному рівнях: уроки України	59
Рекомендації	81
Додатки	83

Вступне слово Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини

Збройною агресією проти України РФ розв'язала першу в XXI столітті континентальну війну в Європі, підірвавши систему колективної світової безпеки, встановлену після Другої світової війни. Людство знову зіткнулося з режимом, який прагне силової ревізії кордонів і прямує до новітнього тоталітаризму.

Після одинадцяти років, які минули з моменту вторгнення РФ на територію України, ми можемо говорити про уроки і досвід, який здобула наша країна і який важливо аналізувати нам та нашим партнерам. Як і те, яким чином країна-агресор готує окупацію територій за допомогою «м'якої сили» – культурних, освітніх програм, спрощеної паспортизації, захоплення інформаційного поля тощо. Щоб після «м'якої» сили прийшли війська, які за допомогою інструменталізації

грубих порушень прав людини, практик насильницьких зникнень, «фільтрації» підкорюють цивільне населення захоплених територій, а потім насаджують свої політики задля утримання населення та захоплених територій під контролем.

Ця спеціальна доповідь – результат аналізу досвіду окупації частини території України та пошуку спільних патернів дій і політик РФ, які були реалізовані до та після окупації території Кримського півострова, та як потім ці практики були застосовані до інших територій України, які нині перебувають під окупацією РФ.

Метою доповіді є систематизація та аналіз практик масових порушень прав людини з боку РФ як одного з ключових інструментів захоплення та утримання контролю над українськими територіями, а також запровадження політик країною-агресором для підкорення цивільного населення на них.

Доповідь охоплює період з початку агресії РФ проти України в 2014 році й аналізує події напередодні розгортання окупації українських територій, системні практики порушення прав людини під час захоплення та утримання контролю над територіями. Крім того, у фокусі доповіді й спроба аналізу ефективності реагування Української держави на масові порушення міжнародного права з боку РФ.

Я вирішив підготувати спеціальну доповідь, бо сьогодні, на жаль, відсутні повні та детальні звіти, які б окреслювали умови життя на ТОТ України, а також систему дій влади РФ, які направлені на підкорення населення захоплених територій. Для РФ окупація ніколи не була тимчасовим заходом: ще до початку окупації і протягом

ЯКІ ІНСТРУМЕНТИ РФ ЗАСТОСОВУЄ ДЛЯ ОКУПАЦІЇ ТА ПІДКОРЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ?

всіх років після РФ робила все можливе, щоб українських громадян наших захоплених територій «перетворити» на росіян – мовчазних, безвольних, покірних. А тих із громадян, хто сміливо чинить спротив, – знищити, позбавити свободи або примусити залишити окуповані території.

Цей звіт є спробою подивитися на практики і політики РФ щодо окупації територій України крізь призму порушень прав людини, які не є одиничними актами, а є цілісною державною політикою РФ. Міжнародній спільноті повною мірою не відомо, що відбувається на окупованих українських територіях і як діє РФ. Через цю доповідь ми хочемо продемонструвати реальний стан справ, показати життя в окупації таким, як воно є. А ще – як окупаційна влада застосовує систематичні

практики порушення прав людини для забезпечення контролю над ТОТ України та запровадження і підтримання окупаційного режиму. Не лише продемонструвати ситуацію та «надати голос» людям в окупації, а й розпочати важливу розмову про те, як цей страшний український досвід війни у центрі Європи може та має бути досліджений для запобігання подібним злочинам у майбутньому.

Я щиро вдячний всій команді Офісу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, членам робочої групи з підготовки спеціальної доповіді, а також експертній команді¹ за підготовлену спеціальну доповідь і рекомендації, які, впевнений, стануть у нагоді як представникам державних органів України, так і міжнародним партнерам.

**Дмитро Лубінець,
Уповноважений Верховної Ради України
з прав людини**

¹ До складу експертної команди увійшли: Альона Луньова – директорка з адвокації Центру прав людини ZMINA, Дар'я Свиридова – адвокатка, партнерка АО AZONES, Онисія Синюк – правова аналітиkinя Центру прав людини ZMINA.

Перелік скорочень

АР Крим	Автономна Республіка Крим
АТО	антитерористична операція
ВПО	внутрішньо переміщена особа
ВМС	військово-морські сили
ГА	Генеральна Асамблея
ДНР	так звана Донецька Народна Республіка, тобто тимчасово окупована Російською Федерацією територія Донецької області
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
ЗВО	заклад вищої освіти
КПВВ	контрольний пункт в'їзду-виїзду
ЛНР	так звана Луганська Народна Республіка, тобто тимчасово окупована Російською Федерацією територія Луганської області
МЗС України	Міністерство закордонних справ України
МКС	Міжнародний кримінальний суд
НАТО	Організація Північноатлантичного договору, Північноатлантичний альянс (англ. North Atlantic Treaty Organization)
ОБСЕ	Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ОГП	Офіс Генерального прокурора
ОМС	органи місцевого самоврядування
ПАРЄ	Парламентська асамблея Ради Європи
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ПЦУ	Православна церква України
УПЦ МП	Українська православна церква Московського патріархату
РБ	Республіка Білорусь
РПЦ	Російська православна церква
РФ	Російська Федерація
СНД	Співдружність Незалежних Держав
ТОТ	тимчасово окупована територія

Резюме

1. Ще задовго до початку активних воєнних дій із захоплення Кримського півострова та частин Донецької і Луганської областей у 2014 році РФ тривалий час системно вела підготовчу політику до такого захоплення. Здебільшого вона була спрямована на формування в громадян України відчуття приналежності до РФ (спільна історія, культура, мова тощо). Застосування «м'якої сили» відбувається через фінансування роботи російських закладів освіти на окремих українських територіях і зросійщення української освітньої системи; поширення російського культурного та медіапродукту по всій українській території та інші інформаційні впливи; спрощення доступу до отримання громадянства РФ і паспортизацію українських громадян; інфільтрацію агентів РФ до політичного, безпекового й урядового секторів тощо. У подальшому й після 2014 року таку політику РФ використовувала для підготовки та виправдання повномасштабного вторгнення, зокрема через масову паспортизацію населення окупованих територій України, вплив на український політичний порядок денний та потужний інформаційний вплив на цивільне населення підконтрольних Уряду територій України.
2. Під час та з метою захоплення територій РФ використовує й інструменталізує порушення прав людини та міжнародного гуманітарного права, зокрема масово застосовуючи невідбиркове насильство до цивільного населення (військові напади на цивільні об'єкти й об'єкти інфраструктури, невідбиркові обстріли та повне знищення населених пунктів, «фільтраційні заходи», які містять порушення прав людини, та незаконні затримання під час евакуацій, перешкоджання евакуації населення тощо). Для військового просування, захоплення військових та адміністративних будівель або відступу непоодинокі випадки використання місцевого населення та об'єктів цивільної інфраструктури як «живих щитів». Рівень насильства після захоплення російськими військами українських територій не зменшується, проте переспрямовується з повного руйнування населених пунктів саме на точкові напади на цивільне населення (насильницькі зникнення, незаконні позбавлення волі, катування, позасудові страти, жорстокі умови утримання тощо) для придушення будь-якого спротиву окупації та підтримки української державності з їхнього боку.
3. Окремим об'єктом атак з боку РФ під час захоплення територій і підкорення органів влади є особи, які мають формальну та неформальну владу та вплив на місцеві громади (представники органів місцевого самоврядування і державних адміністрацій, активісти тощо). Такі атаки та тиск мають характер як прямого насильства (позбавлення волі, катування, страти), так і психологічного тиску, економічного примусу для схилання до співпраці з РФ і створення окупаційних адміністрацій, підкорення та контролю над цивільним населенням захоплених громад. Досвід повномасштабного вторгнення демонструє, що для формування окупаційних адміністрацій на захоплених територіях РФ використовує (завозить) громадян із раніше окупованих територій України чи власних громадян із території РФ. Це своєю чергою

дає змогу РФ посилювати застосування насильства чи примушувати до залишення захоплених територій те цивільне населення, яке не хоче коритись окупанту чи співпрацювати задля створення й роботи окупаційних владних структур.

4. Окупація РФ українських територій супроводжується системними та масовими адміністративними практиками, що призводять до грубих порушень прав людини. Частина цих практик є продовженням таких порушень щодо власного населення на території РФ. У підсумку після захоплення всі окуповані території України були протиправно «включені» до складу РФ. На них поширено дію законодавства, політик і системи управління РФ, що, зокрема, є причиною численних порушень міжнародного гуманітарного права та прав людини. Основною та кінцевою метою цих порушень та «інтеграції» у правову дійсність РФ є підтримка повного контролю над цивільним населенням окупованих територій, його перетворення на «нових росіян» і фізичного витіснення із захоплених територій нелояльних громадян, хто так і не підкорився РФ. Серед прикладів таких порушень і примусу можна навести:
- легітимізація попереднього масового насильства через його «нормалізацію» та проведення осіб, які переслідуються, через процедури російської правоохоронної та судової систем, з використанням «антиекстремістського», «антитерористичного» та іншого репресивного законодавства, практик катувань, позбавлення свободи, права на захист, права на нормальний і справедливий суд тощо;
 - створення умов для цивільного населення, за яких проживання на окупованих територіях без отримання російського паспорта й інтеграції в

правову дійсність РФ є неможливим. Особи без такого документа стають фактично «іноземцями» на власній території з підвищеною увагою до себе спецслужб РФ, обмеженням права перебування, без можливості отримання медичного та соціального захисту, обмеженням чи позбавленням прав власності, освітніх і трудових прав тощо;

- одночасно особи, які одержують паспорт громадянина РФ, можуть ставати військовозобов'язаними. Як наслідок, численні випадки залучення цивільного населення окупованих територій на війну проти власної країни. Примус місцевого населення на ТОТ України до служби у російських збройних силах та участі у воєнних діях проти власної держави здійснюється як для збільшення мобілізаційного резерву та чисельності збройних сил РФ, так і для додаткового контролю і залякування. Також через засоби пропаганди служби в збройних силах РФ у місцевого населення формується викривлене бачення причин і перебігу російської збройної агресії проти України;
- захоплення інформаційного простору та медіаресурсів як один із першочергових кроків під час встановлення окупації, заміщення українських медіа російською пропагандою, заборона та переслідування інакомислення та публічної незгоди з діями РФ, кримінальні переслідування, депортації, залякування, арешти та вбивства незалежних журналістів;
- розгортання політик асиміляції та стирання ідентичності, зокрема через освітні процеси (витіснення будь-якого українського, кримськотатарського освітнього компоненту з програм навчання, інтеграція дітей та молоді в освітні й пропагандистські програми РФ, розбудова широкої системи позашкільної освіти та молодіжних рухів із русифікацією та милітариза-

цією в їхній основі), переслідування українських активістів і громадських діячів, а також представників корінного кримськотатарського народу, включно з заборонаю діяльності їхніх представницьких органів (наприклад, Меджлісу кримськотатарського народу);

- захоплення майна – ще один метод, який РФ активно використовує для контролю за ТОТ України та місцевим населенням, починаючи з 2014 року. Окрім захоплення та націоналізації власності Держави Україна, окупаційна влада також націлилася на майно великих приватних підприємств, а також на приватну власність місцевих жителів. Майнова політика РФ є додатковим засобом унеможливлення залишатися на ТОТ України без отримання російських документів, отримувати дохід без роботи на російському підприємстві, зберігати право власності на майно, не перереєструвавши його за російською процедурою. Всі ці заходи спрямовані на вкорінення російської присутності на ТОТ України;
- послідовне знищення РФ будь-яких інструментів і шляхів підтримки зв'язків цивільного населення окупованих територій з Українською державою через створення фізичної неможливості виїзду на територію, підконтрольній Уряду України, потенційну загрозу кримінального переслідування за будь-які контакти з Україною, через знищення малого та середнього бізнесу й схилення осіб до колаборації та роботи в «офіційних» структурах окупанта, через блокування доступу до українських інформаційних ресурсів, спрощення доступу молоді до російської вищої освіти, через програми переселення на територію РФ та заміщення населення окупованих територій громадянами РФ тощо.

5. Українська влада переважно реактивно вибудовує політики щодо ТОТ і підтримки зв'язків із цивільним населенням на них. Потребує значного посилення потенціал держави щодо впровадження системних практик і політик, що здатні протидіяти заходам РФ з підкорення цивільного населення на окупованих територіях (доступ до інформаційних каналів для прифронтових та окупованих територій, освітні програми для молоді, доступ до українських паспортних та інших документів, підходи до форм відповідальності за співпрацю цивільного населення з окупантом тощо). Відповідь держави населенню щодо шляхів досягнення справедливості нині здебільшого сфокусована на забезпеченні правосуддя, що є важливим у питанні невідворотності покарання за міжнародні злочини, а також викликом для спроможності системи правосуддя. Одночасно державі важливо розбудовувати інші інструменти досягнення справедливості, як-от політики пам'яті та меморіалізації, заходи з відновлення довіри до влади (люстрації), формування передбачуваної політики відновлення життя після деокупації тощо. При цьому окремі політико-правові заходи української влади щодо протидії агресії РФ і порушенням прав людини на окупованих територіях (рішення міжнародних судів, резолюції міжнародних і міжпарламентських структур тощо) формують важливі прецеденти фіксування та реагування міжнародних правових і політичних інституцій на міжнародні злочини. Крім того, вони фактично створюють підґрунтя для вивчення передового досвіду на прикладі російської агресії проти України з використання масових практик порушень прав цивільного населення як інструменту підготовки й подальшого захоплення територій та підкорення населення на них.

Методологія

З метою підготовки спеціальної доповіді Уповноважений у вересні 2024 року утворив робочу групу², до складу якої увійшли представники органів державної влади України, зокрема правоохоронних органів, науково-дослідні установи, експерти громадських і правозахисних організацій, благодійних фондів, міжнародних організацій, агенцій ООН та інші. Робоча група функціонувала у форматі періодичних засідань.

Під час роботи над доповіддю було проаналізовано та систематизовано унікальні задокументовані Офісом Уповноваженого дані, звіти міжнародних місій і правозахисних організацій, інформацію органів державної влади, свідчення потерпілих від злочинів РФ, інформацію з відкритих джерел, рішення суду, резолюції та доповіді міжпарламентських і міжнародних організацій. При цьому, працюючи над спеціальною доповіддю, експертна група керувалась як принципами достовірності та повноти, так й інтересами та безпекою потерпілих від порушень.

30 жовтня 2024 року був проведений воркшоп, у межах якого учасники робочої групи виокремили основні інструменти окупації та підкорення цивільного населення окупованих РФ територій, а також форми та способи реагування Держави Україна на ці дії країни-агресора. Також були напрацьовані загальні гіпотези доповіді.

Основні інструменти окупації та підкорення цивільного населення розглядалися у межах чотирьох контекстів:

- 1) ідентифікація та аналіз підготовчих дій РФ до окупації та захоплення територій (без включення військового компоненту);
- 2) використання грубих порушень прав людини для підкорення цивільного

населення після захоплення територій і до встановлення окупаційних цивільних адміністрацій;

- 3) вибудовування політики й інституцій на окупованих територіях після встановлення окупаційних адміністрацій та протиправного включення територій України до складу РФ;
- 4) реагування української влади та міжнародної спільноти на збройну агресію РФ проти України і наслідки окупації частини території України.

Напрацювання воркшопу, участь в якому взяли 55 членів робочої групи, були використані під час підготовки тексту спеціальної доповіді.

Крім того, при підготовці спеціальної доповіді були використані матеріали, надані членами робочої групи. Зокрема, це відповіді державних органів на запити Офісу Уповноваженого (30), понад 50 доповідей і звітів громадських та правозахисних організацій; фото- та відеоматеріали; близько 200 свідчень потерпілих і свідків злочинів, задокументовані представниками Офісу Уповноваженого; матеріали та дослідження, надані Головним управлінням розвідки Міністерства оборони України, Державною прикордонною службою України, Представництвом Президента України в АР Крим, Національним інститутом стратегічних досліджень; інші джерела.

Окрім матеріалів, переданих членами робочої групи чи зібраних представниками органів державної влади, науково-дослідних установ, при напрацюванні спеціальної доповіді були використані звіти міжнародних організацій, зокрема Моніторингової місії ООН з прав людини, Комісії ООН з розслідування порушень в Україні, звіти Московського механізму

² Склад робочої групи затверджений Наказом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 18 вересня 2024 року № 118.15/24.

ОБСЄ, окремі рішення ЄСПЛ та Міжнародного суду ООН.

Основними гіпотезами, з якими працювала команда під час підготовки спеціальної доповіді, були:

- РФ використовує інформаційно-просвітницьку політику експансії для підготовки окупації (медіавплив, культурні заходи, освіта).
- РФ використовує спрощений порядок надання російського громадянства як інструмент підкорення населення та виправдання майбутніх агресивних дій.
- Системне вчинення РФ міжнародних злочинів під час ведення бойових дій є свідомою політикою, що використовує військово-політичне керівництво РФ для підкорення територій і цивільного населення на них.
- Рівень агресивних дій та тяжкості порушень РФ щодо цивільного населення під час захоплення територій залежить від лояльності (очікувань РФ щодо такої лояльності) населення територій, на яких ведуться бойові дії, а також рівня підтримки спротиву українськими органами влади, зокрема й місцевим самоврядуванням.
- Широкомасштабне запровадження РФ більшості адміністративних практик, що призводять до грубих порушень прав людини на окупованих територіях, є поширенням вже існуючих практик і політик, які РФ роками здійснює на власній території.
- Російська окупаційна влада веде цілеспрямовану політику схиляння місцевого населення до співпраці (колабораціонізму) задля розірвання будь-яких зв'язків на майбутнє з Державою Україна, зокрема й через знищення малого та середнього бізнесу й умов для їхнього розвитку, створення умов «економічного виживання» через роботу на окупанта.

рення умов «економічного виживання» через роботу на окупанта.

- Українська влада потребує значного посилення потенціалу щодо політик, які здатні протидіяти заходам РФ із захоплення та підкорення цивільного населення на окупованих територіях.
- Окремі політико-правові заходи української влади щодо протидії агресії РФ і порушенням прав людини на ТОТ України створюють важливі прецеденти щодо фіксування та реагування на міжнародні злочини, а також поле для вивчення передового досвіду.

Робочі гіпотези були сформульовані на підставі аналізу матеріалів, доступних із відкритих джерел, щодо політик РФ на ТОТ України, систематичних грубих порушеннях прав людини. Вони обговорювалися та уточнювалися на воркшопі та засіданнях робочої групи з підготовки спеціальної доповіді Уповноваженого.

При підготовці документа не було використано матеріалів з обмеженим доступом. Крім того, низку онлайн-джерел з інформацією про дані з нині окупованих територій було обмежено в доступі чи видалено (до прикладу, дані офіційного сайту Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, чи окремі дані сайту Центральної виборчої комісії про результати виборів на території АР Крим тощо), що так само обмежувало доступ до першоджерел та інформації, релевантної для цієї доповіді. Завданням доповіді не було детальне висвітлення всіх порушень прав людини, що відбувалися на ТОТ України з початку російської агресії в 2014 році, однак текст містить огляд і посилання на значний обсяг доповідей, звітів та інших матеріалів, що були підготовлені правозахисними й іншими організаціями з різних аспектів порушень внаслідок окупації з 2014 року.

РОЗДІЛ 1

**Дії та політики РФ,
що передували тимчасовій
окупації частини території
України**

Дії та політики РФ, що передували тимчасовій окупації частини території України

20 лютого 2014 року розпочалася сучасна російсько-українська війна. Тоді були вперше зафіксовані факти перетину державного кордону України збройними силами РФ через Керченську протоку. Це зафіксовано у Постанові Верховної Ради України від 21 квітня 2015 року № 337-VIII «Про Заяву Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків»»³.

Водночас необхідно зважати на те, що окупація є складним процесом, який потребує здійснення підготовчих дій, які сприятимуть якнайшвидшому підкоренню населення захоплених територій після перетину кордону і встановлення контролю над територією.

Останні роки в Україні розробляється Стратегія когнітивної деокупації, зокрема Кримського півострова⁴. Натомість ми маємо дуже обмежене коло досліджень практики «когнітивної окупації» – захоплення РФ інформаційного, культурного, освітнього просторів як передумови, підготовчого етапу можливої окупації за допомогою збройних сил.

У цьому розділі проаналізовані дії РФ до початку окупації територій України, вплив на місцеве населення, ОМС, інформаційний, культурний, освітній простір, політику РФ щодо паспортизації населення українських територій як одного з елементів підготовки цих територій до можливо-го захоплення. Останнім часом все часті-

ше можна побачити дослідження процесів «колонізації» України⁵.

Крім того, досліджуються дії та вплив РФ у різних сферах суспільного життя безпосередньо на території АР Крим та м. Севастополь до початку окупації цих територій у лютому 2014 року; на території Донецької та Луганської областей (до початку окупації частини територій у 2014 році і в подальшому територій, що були окуповані після 2022 року); на території Запорізької та Херсонської областей. На жаль, нині відсутня комплексна аналітика, дослідження впливу РФ у період до початку окупації територій у 2014 і 2022 роках. Тож здебільшого при спробі оцінити дії та вплив РФ на території України, які в подальшому були окуповані, ми робимо це в період до 2014 року і саме щодо АР Крим та м. Севастополь.

Цей аналіз не охоплює безпосередньо військової підготовки РФ до вторгнення на територію України. Ми розмежуємо підготовку до захоплення України в тій чи іншій формі (політичні дії, направлені на перетворення України на васальну державу, встановлення маріонеткового уряду, який управляється з РФ) та конкретні заходи з підготовки воєнних дій на території України. Також предметом аналізу не є історія взаємовідносин РФ та України, попередні конфлікти, що вже виникали, зокрема щодо спорудження дамби через Керченську протоку до українського острова Тузла (2003)⁶.

4 Про Заяву Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків»: Постанова Верховної Ради України від 21 квітня 2015 р. № 337-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-19#Text>

5 Стратегія когнітивної деокупації Криму. Представництво Президента України в АР Крим. 06.11.2023. URL: <https://ppu.gov.ua/documents/strategiia-kognityvnoi-deokupatsii-krymu/>

6 Lessons from Russia's First Assault on Ukraine: 20 Years Since Tuzla. Hanna Shelest. URL: <https://cepa.org/article/lessons-from-russias-first-assault-on-ukraine-20-years-since-tuzla/>

РОЗДІЛ 1

СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ ЩОДО СИТУАЦІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

При цьому важливо визначити, в яких сферах суспільного життя України, зокрема на територіях, які в подальшому були тимчасово окуповані, вплив РФ був таким, який можна вважати частиною підготовчих дій держави-агресора для захоплення та окупації територій України. До таких сфер можна віднести:

- інформаційну сферу;
- культуру та релігію;
- освіту та молодіжну політику;
- політичні рухи і партії, громадські рухи.

Дії в цих сферах можна вважати «м'якою силою»⁷, яку РФ системно застосовує проти України. Особлива роль у застосуванні «м'якої сили» відводилася Федеральному агентству в справах СНД, співвітчизникам, які проживають за кордоном, та міжнародному гуманітарному співробітництву («Росспівпраця», рос. – «Россотрудничество», російська агенція, яка ставить собі за мету «посилення гуманітарного впливу Росії у світі»)⁸, яке виконувало роль головного центру «м'якої сили» РФ в Україні, та було координатором діяльності проросійських організацій. Крім того, важливим суб'єктом була Федеральна міграційна служба РФ, діяльність якої зосереджена на пропагуванні переселення громадян інших держав, зокрема України, які підпадають під категорію «російських співвітчизників», до Росії.

Для ідентифікації конкретних дій РФ у зазначених вище сферах, які спрямовані на цілеспрямовану підготовку до подальшої окупації, необхідно зважати на такі фактори:

- системність;
- пов'язаність між собою;
- наявність причинно-наслідкового зв'язку дій та встановлення подальшого контролю на територіях України.

Для детальнішого аналізу підготовчих дій необхідно почергово зупинитися на конкретних сферах і з'ясувати, яким саме чином РФ застосовувала так звану «м'яку силу» та готувалася до окупації.

1.1. Інформаційна сфера

Після набуття Україною незалежності, де-факто не відбулося сепарації та формування власного інформаційного поля України. Весь час до початку збройної агресії проти України РФ вкладала значні ресурси в просування та підтримку російського інформаційного продукту на території України та створення єдиного інформаційного простору. Цьому сприяли трансляція російських телеканалів в Україні, наявність в Україні російських супутникових каналів, російського радіо тощо. Через пропаганду війни і насильства в 2014 році в Україні були заборонені російські пропагандистські телеканали – НТВ, «Росія-24», «Перший канал», «Росія-1», «Зір-ка» (рос. – «Россия-24», «Первый канал», «Россия-1», «Звезда»), Life News, Russia Today і кілька інших⁹.

Чимало медіа, які поширювали російські нарративи, фінансувала прямо або опосередковано РФ. Окрім загальнонаціональних каналів, РФ сприяла створенню регіональних (локальних) медіа, які транслювали російські нарративи, особливо у прикордонних регіонах (Луганська, Донецька області). Також регіональні медіа могли бути афілійованими і мати зв'язок із російським бізнесом (наприклад, ТРК «Алекс»)¹⁰ або бути частиною політичних проєктів (наприклад, «Партія Регіонів»).

7 Поняття «м'якої сили» визначено у Концепції зовнішньої політики РФ. Концепция внешней политики Российской Федерации: Поручение Президента РФ от 12 февраля 2013 г. № Пр-251. URL: <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/70218094/>

8 Россотрудничество. URL: <https://rs.gov.ru/about-foiv/>

9 Які телеканали забороняли в Україні та світі: інфографіка за останні 20 років. Апостроф. 05.02.2021. URL: <https://apostrophe.ua/ua/news/politics/government/2021-02-05/kakie-telekanalyi-zapreschali-v-ukraine-i-mire-infografika-za-poslednie-20-let/222247>

10 «Alex TV» був найдавнішим комерційним телеканалом у Запорізькій області, який транслювався на Запоріжжя, Бердянськ, Мелітополь та Оріхів. Традиційно підтримував місцевого політика В'ячеслава Богуслаєва, наближеного до Партії Регіонів та Опозиційного блоку. Заводотелебачення. Хто володіє телепростором Запоріжжя. Директор Медіа. 02.01.2020. URL: <https://detector.media/rinok/article/173613/2020-01-02-zavodotelebachennya-khto-volodiie-teleprostorom-zaporizhzhya/>

Важливим елементом творення спільного інформаційного простору і впливу на українське суспільство з боку РФ було створення єдиного інтернет-простору через популяризацію російських соціальних мереж («Вконтакті», «Однокласники» (рос. — «Вконтакте», «Одноклассники»), «Телеграм»), російських інфлюенсерів, блогерів.

Російські державні медіа, а також недержавні провладні медіа, починаючи з грудня 2013 року, обговорювали перспективи «поділу» України та, зокрема, відокремлення Криму від решти країни. Російські медіа активно працювали над створенням «штучної» ідентичності кримчан як «іншого», ворожого до України¹¹.

Уже з кінця лютого 2014 року абсолютна більшість російських медіа включилася в інформаційну боротьбу проти України, намагаючись підтримати проведення військової операції. Такі видання, як «Вісті», «Російська газета», «Московський комсомолец», «Коммерсант», «Погляд» (рос. — «Известия», «Российская газета», «Московский комсомолец», «Коммерсантъ», «Взгляд»), а також інформаційні агентства РІА «Новини», ІТАР-ТАРС (рос. — РІА «Новости», ІТАР-ТАСС), РОСБАЛТ, АІС (рос. — АИС), не лише передруковували неперевірені новини, а й самі створювали неправдиві повідомлення. Прикладом є спроба телеканалів, зокрема супутникових «Росія-24» та «НТВ світ» (рос. — «Россия-24», «НТВ мир»), підтвердити відповідним відеорядом новини про наявність численних біженців з України до Росії¹².

Важливим складником інформаційної кампанії проти України стало поширення відомостей про стрімке просування російських військ у регіони України (зокре-

ма до Запорізької, Херсонської областей). У подальшому ці відомості підтверджені не були, а отже, очевидно, це робилося з метою поширення паніки й дезорганізації оборонних зусиль Української держави, створення враження масштабності вторгнення. Проте нині вже зрозуміло, що вказані повідомлення були своєрідною інформаційною підготовкою до реалізації проекту «Новоросія» і мали завданням не лише дезорганізацію військових, а й моральну підготовку місцевого населення до можливості вторгнення¹³. Цю тактику РФ повторно використала під час повномасштабного вторгнення 2022 року¹⁴.

Окупація АР Крим, яка була першим етапом збройної агресії проти України, стала результатом, зокрема, тривалої та цілеспрямованої інформаційно-пропагандистської діяльності РФ. Від моменту окупації АР Крим російська влада робила активні кроки з утвердження авторитарної моделі інформаційного простору на півострові, що відображає інформаційну політику РФ на її території — інформаційний простір розглядається не як простір свободи слова, а як ще одне джерело убезпечення російської влади від будь-якої критики з боку опозиційних чи протестних сил¹⁵. До окупації Криму інформаційна інфраструктура півострова була досить розгалуженою: на території АР Крим (станом на вересень 2013 року) діяли 83 суб'єкти у сфері аудіовізуальних медіа, які мали 141 ліцензію; на території міста Севастополь (станом на грудень 2013 року) працювало 19 суб'єктів у сфері аудіовізуальних медіа (аналогове телемовлення), 32 телеканали цифрового мовлення, 7 провайдерів аудіовізуальних сервісів та 19 радіомовників (FM)¹⁶.

11 Как российские СМИ поощряли сепаратизм в Крыму. *Детектор Медіа*. 07.03.2014. URL: <https://detector.media/rosiiski-zmi/article/164470/2014-03-07-kak-rossyyskiye-smy-pooshchryaly-separatyzm-v-krymu/>

12 Як приклад, новина: Поток беженцев из Украины в Ростовскую область значительно возрос — губернатор региона. *Интерфакс*. 01.03.2014. URL: <http://www.interfax-russia.ru/South/main.asp?id=477460>

13 Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Лященко. Київ: НІСД, 2015. С. 233.

14 СБУ попереджає: Ворожі фейки з'являються щодня. *Українформ*. 05.03.2022. URL: <https://web.archive.org/web/20220306235740/https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3420585-sbu-vorozi-fejki-zavlautsa-sodna.html>

РОЗДІЛ 1

СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ ЩОДО СИТУАЦІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

Після початку окупації медійний ландшафт півострова критично змінився через незаконне втручання в діяльність медіа та переслідування з боку окупаційної влади.

Захоплення інформаційного простору як у Криму, так і на Донеччині та Луганщині, складалося з двох основних елементів: отримання контролю над об'єктами телерадіомовлення, друкарнями, телекомунікаційними й інтернет-структурами, а також управління змістом інформації через адміністративний контроль над медіа, тиском на журналістів тощо.

Після початку окупації Криму РФ продовжувала чинити вплив на українське населення підконтрольних Уряду України територій, зокрема Херсонської області. Такий інформаційний вплив відбувався завдяки «захопленню» частот мовлення радіостанцій FM-діапазону. Так, згідно з даними моніторингу Кримської правозахисної групи, станом на липень 2021 року українське радіомовлення в Херсонській області потерпало від перекриття російськими станціями у таких населених пунктах, як Щасливцеве, Генічеська Гірка, Генічеськ, Чонгар, Миколаївка, Новоолексіївка, Маячка, Новотроїцьке, Громівка, Новомиколаївка, Строганівка, Григорівка, Чаплинка, Мирне, Каланчак, Олександрівка, Хорли, Роздольне, Скадовськ. Також ситуацію блокування українських радіостанцій зафіксовано поблизу КПВВ «Чаплинка» і «Чонгар». У цих містах та селах окупаційні

органи РФ повністю або частково захопили як мінімум 34 радіочастоти. На цих частотах мовлять 37 різноманітних російських радіостанцій¹⁷. Водночас окупаційна влада вживала дії для блокування FM-сигналу з боку підконтрольної Уряду України території. Так, ще 2020 року поруч із КПВВ «Чаплинка» на окупованій території Криму було обладнано нову телерадіовежу. Її оснащено спеціальними антенами, що дозволяють транслювати телерадіосигнал на територію Криму й частини Херсонської області. У такий спосіб окупаційна влада створила на півночі Криму ще один інструмент для блокування українського FM-радіомовлення¹⁸.

Медіа на ТОТ України систематично транслювали мову ворожнечі. Так, у 2014–2017 роках Кримська правозахисна група у рамках дослідження ситуації зі свободою слова в окупованому Криму¹⁹ провела моніторинг контенту кримських і російських медіа, що мовлять в інформаційному просторі Криму, й зафіксувала 718 прикладів мови ворожнечі. До початку повномасштабного вторгнення до основних проявів мови ворожнечі можна було віднести меседжі, пов'язані з антиукраїнською, антиамериканською риторикою. Об'єктами, на які спрямований негатив, також є особи, які критикують окремі прояви зовнішньої та внутрішньої політики російського уряду, наприклад, журналісти, громадські активісти, політичні опозиціонери та громадяни інших країн, дії яких певним чином суперечать інтересам РФ²⁰.

15 Донбас і Крим: ціна повернення : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. Київ: НІСД, 2015. С. 242.

16 Звітна інформація представника Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі Ляшенка Володимира Івановича за 2023 рік. Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення. URL: <https://webportal.nrada.gov.ua/zvity/>

17 На Херсонщині радіо російської окупаційної влади мовить як мінімум на 34-х радіочастотах. Кримська правозахисна група. URL: <https://crimeahrg.org/uk/na-hersonshhini-radio-rosijsko%d1%97-okupaczijno%d1%97-vladi-movit-yak-minimum-na-34-h-radiochastotah/>

18 На півночі Криму окупаційна влада обладнала нову вежу для блокування сигналу українських FM-станцій. Кримська правозахисна група. URL: <https://crimeahrg.org/uk/na-pivnochi-krimu-okupaczijna-vlada-obladnala-novu-vezhu-dlya-blokuvannya-signalu-ukra%d1%97nskih-fm-stanczij-2/>

19 Язык вражды в информационном пространстве Крыма (исследование). Крымская правозащитная группа. 29.03.2018. URL: <https://crimeahrg.org/ru/yazyik-vrazhdyi-vinformatsionnom-prostranstve-krjima/>

20 Мова ворожнечі в онлайн-медіа, які висвітлюють події у Криму: інформаційно-аналітична доповідь про поширення мови ворожнечі в російськомовних онлайн медіа, які регулярно висвітлюють збройний конфлікт України та РФ і пов'язані з ним події у Криму (грудень 2020 – травень 2021) / за заг. ред. І. Седової та Ю. Крилової-Грек. Київ, 2022. 68 с. URL: https://crimeahrg.org/wp-content/uploads/2022/06/mova-vorozhnechi_fin_ua.pdf

Пізніше РФ «експортувала» значну частину своїх практик і досвіду з Криму на інші захоплені території. Журналісти та технічний персонал були направлені з Криму на інші ТОТ України після лютого 2022 року, щоб допомогти окупаційним адміністраціям захопити частину українського інформаційного простору та встановити свій власний медіаландшафт²¹. Крим став важливим логістичним та інфраструктурним плацдармом для більш масштабного вторгнення в Україну в 2022 році. Окупаційні війська змогли використати кримські телекомунікаційні мережі для перенаправлення інтернет-трафіку з інших регіонів України, особливо з Херсонської та Запорізької областей²².

Що стосується інформаційного простору підконтрольних Уряду України частин Донецької та Луганської областей, то він продовжував перебувати під значним впливом проросійських наративів. Попри те, що влада України здійснювала заходи з метою перешкоджання російському мовленню на цих територіях, зокрема встановлюючи спеціальні пристрої для приглушення сигналу²³, будуючи високочастотні телевежі²⁴, російські телеканали все ще були доступні на більшій частині території Донецької та Луганської областей, а саме через супутникові антени. Поступово одним з основних інструментів російської пропаганди став Telegram, який уже здобув статус найпопулярнішої в Україні соціальної мережі та найнебезпечнішого джерела російського впливу²⁵.

1.2. Культура та релігія

Вплив російської культури на українських громадян був дуже активний, і він не припинився в момент здобуття Україною незалежності. Центральними ідеями гуманітарної політики РФ була ідея про «один народ», тобто єдність українського та російського народу, але з позиції меншовартості українського народу. Також РФ активно забезпечувала свою присутність на території України, зокрема в Криму.

РФ активно фінансувала діяльність російських культурних центрів і «домів» на території Криму. Так, у 2010 році мер Москви Юрій Лужков затвердив План цільових витрат уряду Москви на реалізацію міжнародних проєктів у 2010 році. Згідно з цим Планом на утримання та діяльність Міжнародного культурно-ділового центру «Дім Москви у Севастополі» (рос. – «Дом Москвы в Севастополе») передбачалося виділити 4,5 млн руб. (155 тис. дол.); на організацію заходів, присвячених 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні – 3,8 млн руб. (131 тис. дол.); на підтримку ветеранських організацій за кордоном – 1 млн руб. (34 тис. дол.); на підтримку історичних пам'яток російським і радянським воїнам за кордоном – 700 тис. руб. (24 тис. дол.)²⁶. На базі «Дому Москви в Севастополі» проводилися різноманітні культурні заходи, конференції, метою яких було посилення позицій РФ у Криму (на кшталт науково-практичної конференції «Російська мова – мова міжнаціонального спілкування», яка відбулася у 2012 році)²⁷.

21 Мер Мелітополя: На Запоріжжі російські окупанти налагоджують роботу пропагандистського телебачення і «мобільного оператора». *Детектор Медіа*. 16.07.2023. URL: <https://detector.media/infospace/article/214293/2023-07-16-mer-melitopolya-na-zaporizhzhii-rosiyski-okupanty-nalagodzhuyut-robotu-propagandystskogo-telebachennya-i-mobilnogo-operatora/>

22 Блокада та контроль інтернету – що відбувається на тимчасово окупованих територіях. *КримСОС*. 31.05.2022. URL: <https://krymsos.com/blokada-ta-kontrol-internetu-shho-vidbuvaetsya-na-tymchasovo-okupovanyh-terytoriyah/>

23 У зоні АТО почали блокувати російський телесигнал. *Детектор Медіа*. 19.04.2018. URL: <https://detector.media/infospace/article/136792/2018-04-19-u-zoni-ato-pochaly-blokovaty-rosiyskyy-telesygnal/>

24 На Луганщині пострйоли 134-метрову телевежу. *Корреспондент.net*. 04.08.2017. URL: <https://korrespondent.net/ukraine/4000993-na-donetchyne-stroiat-televyshku-dlia-translyatsiyi-v-dnr>; На Донеччині строят телевежу для трансляций в ДНР. *Корреспондент.net*. 15.08.2018. URL: <https://korrespondent.net/ukraine/4000993-na-donetchyne-stroiat-televyshku-dlia-translyatsiyi-v-dnr>

25 Телеграм-окупація. Як Росія вибудовувала медіамережу, а вийшло потьомкінське село. *Тексти.org.ua*. 29.10.2022. URL: <https://texty.org.ua/projects/108016/telegram-okupaciya-yak-rosiya-vybudovuvala-mediamera-zhu-vyishlo-potomkinske-selo/>

26 О Плане международных целевых проєктов в 2010 году с участием Правительства Москвы: Постановление Правительства Москвы от 16 февраля 2010 г. № 141-ПП. URL: https://base.garant.ru/5713197/#block_1000

27 В Севастополі начала работу конференция «Русский язык – язык межнационального общения». *Служба новостей ForPost*. 23.03.2012. URL: <https://sevastopol.su/news/v-sevastopole-nachala-rabotu-konferenciya-russkiy-yazyk-yazyk-mezhnacionalnogo-obshcheniya>

РОЗДІЛ 1

СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ

ЩОДО СИТУАЦІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

РФ проводила на території України, зокрема на території Кримського півострова, чимало різноманітних культурних заходів і фестивалів задовго до початку окупації. Так, з 2007 року в Криму щорічно відбувався Міжнародний фестиваль російської, слов'янської культури «Велике руське слово» (рос. – «Великое русское слово»), метою якого був окреслений «розвиток російської культури, зміцнення позиції російської мови, розвиток міжнародного співробітництва в гуманітарній сфері»²⁸.

Російська культурна політика на українському напрямку була повністю інтегрована в загальну стратегію ліквідації української державності. Для ведення російської пропаганди широко використовуються не тільки медіа, а й культурно-розважальна індустрія: кінематограф, шоу-бізнес, начебто неполітичні, «культурні» програми телебачення і радіомовлення тощо. Російська культурна експансія проти України здійснювалась свідомо і наполегливо протягом усіх років незалежності, чому сприяла неефективність державної гуманітарної і культурної політики²⁹.

Активно розвивалася російська кіноіндустрія, яка транслювала образливі стереотипи щодо українців та показувала українців як злочинців, заробітчан, недалеких людей, які недолуго розмовляють, тощо). Розповсюдження російського кіно- та телепродукту на території України було обумовлено спільним мовним середовищем. Варто відзначити, що значна частина так званого документального кіно, яке створювала РФ, виконувала відверто пропагандистські завдання. Наприклад, фільм «Три сестри» як алегорія на україн-

ців, росіян і білорусів у 2010 році поширював наратив російської пропаганди про триєдність народів України, Росії та Білорусі з метою посилення регіональних амбіцій РФ через маніпуляції з історією³⁰.

Окремим каналом розповсюдження впливу РФ на територію України, зокрема територій, які нині окуповані, була УПЦ МП. Священники УПЦ МП не засудили окупацію Криму, а натомість освячували військову техніку РФ³¹. На Донеччині одним із центрів розповсюдження російських нарративів вважається Свято-Успенська Святогірська лавра (монастир УПЦ МП у Святогірську, Донецька область). За різними повідомленнями, монастир активно підтримував вторгнення РФ на Донеччині у 2014 році: окрім організації масових молебнів на підтримку представників збройних угруповань ДНР, ієромонахи монастиря брали безпосередню участь у бойових діях на боці проросійських парамілітарних угруповань³².

Попри звільнення регіону, в якому розташована лавра, українськими силами оборони ще навесні 2014 року, священники Святогірського монастиря продовжували свою проросійську діяльність. Настоятель монастиря, митрополит Арсеній, активно підтримував Московського патріарха Кирила, називав війну в Україні громадянською і звинувачував українські війська в обстрілі Слов'янська в 2014 році і в проведенні АТО на Донбасі загалом. Монастир організовував паради «Безсмертного полку» під час святкування Дня Перемоги 9 травня, де учасники вшановували пам'ять жертв «братовбивчої війни» в Україні та «молилися за мир»³³.

28 Міжнародний фестиваль «Великое русское слово». URL: <https://artvision-center.ru/мижнародний-фестиваль-великое-рус/>

29 «Крим. Війна: передумови російської агресії». Директор Національного інституту стратегічних досліджень, академік НАН України Володимир Горбулін презентував аналітичні матеріали. Рада національної безпеки і оборони, 18.02.2016. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/2399.html>

30 Пропаганда «ЛНР»: полутуши, неможливість в Європе и Плотницкий в Антарктике. Реальная газета. 06.06.2017. URL: <https://realgazeta.com.ua/matveev-pt1/>

31 «Церковна анексія». Як кримські єпархії УПЦ МП перейшли до РПЦ, і чи остання це втрата для церкви. Крим.Реалії. 09.06.2022. URL: <https://ua.krymr.com/a/krym-tserkva-perepidporiadkuvannia-moskovskomu-patriarkhatu/31890688.html>

32 СБУ розслідує діяльність представників УПЦ МП на Донбасі в підтримці російської агресії. Вчасно. 28.03.2018. URL: <https://vchasnoua.com/news/sbu-rozslidue-diyalnist-predstavnikiv-upts-mp-na-donbasi-v-pidtrimtsi-rosijskoji-agresiji>

33 «Справа Арсенія»: як митрополит УПЦ (МП) допомагав Росії зі Святогірської лаври. Сайт Релігійно-інформаційної служби України. 28.04.2024. URL: https://risu.ua/sprava-arseniya-yak-mitropolit-upc-mp-dopomagav-rosiyi-zi-svyatogirskoyi-lavri_n147893

Діяльність РПЦ «зрощена» із російською державою і є точкою опори окупаційного режиму³⁴. Ще до початку окупації 2014 року, церковні діячі РПЦ активно заступали під час проповідей Євромайдан. Також саме церкви РПЦ були використані безпосередньо для початку окупації в Донецькій та Луганській областях (наприклад, у місті Слов'янськ, Донецька область).

1.3. Молодіжна політика й освіта

У межах реалізації стратегічних цілей щодо відновлення контролю РФ над пострадянським простором її керівництво здійснювало комплекс цілеспрямованих заходів з посилення російського впливу на Україну задовго до початку збройної агресії у 2014 році. При цьому особлива увага російської сторони приділялася українській молоді, яка вважається найбільш активною частиною населення. Залучення молоді відбувалося через стимулювання навчання на території РФ, участі в російських міжнародних, громадсько-політичних, соціально-економічних, науково-освітніх і культурних заходах, фестивалях, конференціях, форумах, семінарах, лекціях, спортивних акціях, творчих конкурсах і виставках (як приклад, щорічний Всеросійський молодіжний освітній форум «Селігер» (рос. – «Селигер»); щорічний міжнародний молодіжний форум «Молгород»); спортивний юнацький фестиваль; конкурси «Російська пісня», «Співвітчизник року» (рос. – «Русская песня», «Соотечественник года») тощо).

Освіта є надважливим фактором формування політичної нації, забезпечення наступності знань, передачі історичних і

культурних наративів. Для освіти на територіях Кримського півострова, Донеччини та Луганщини, окупованих у 2014 році, були характерні системний вплив РФ, переважне використання російської мови у навчанні на всіх рівнях (від дошкільних закладів до закладів вищої освіти).

Так, активна русифікаторська політика в Криму здійснювалася протягом усіх років незалежності, зокрема, через обмеження освіти державною (українською) мовою, зменшення кількості українських навчальних закладів та закладів з викладанням українською мовою. У 2013 році на території Кримського півострова діяло 7 шкіл з українською мовою навчання, 76 шкіл з українською та російською мовами навчання, 829 класів з українською мовою навчання, в яких загалом навчалось 12 694 учнів³⁵. Для порівняння: на Донеччині у 2013/2014 навчальному році українською вже мали змогу навчатися 50,5 % школярів, а 49,5 % – російською. У самому Донецьку було 20 шкіл із українською, 74 із російською та 56 двомовних, в яких 29% школярів навчались українською і 71% російською мовами³⁶.

На території України, зокрема на Кримському півострові до початку окупації території у 2014 році, функціонувало декілька філіалів навчальних закладів РФ, а саме: Московського державного університету імені М. В. Ломоносова, Санкт-Петербурзького гуманітарного університету профспілок, Московського державного індустріального університету, Белгородської державної технологічної академії будівельних матеріалів, Сучасної гуманітарної академії та інші. Також у Криму функціонував Кримський центр дистанційної освіти Московського державного індустріального університету, а також

34 Яка роль Російської православної церкви у війні проти України. *BBC Україна*. 24.11.2024. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c7519y16dl3o>

35 «Кримський сценарій 2.0»: як Російська Федерація знищує українську ідентичність дітей на окупованих територіях. Аналітичний звіт / М. Суляліна, О. Шаповал. Київ: ЦГП «Альменда», 2024. С. 9. URL: <https://almenda.org/wp-content/uploads/2025/01/Crimean-Scenario-web-1.pdf>

36 Навчання під обстрілами. Як примусово «зросійшують» Донецьк. *Радіо Свобода*. 17.12.2014. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26749027.html>

приватний навчальний заклад «Кримський козацький кадетський корпус»³⁷.

Крім того, у Севастополі з 1998 року функціонувала школа № 8 Міністерства оборони РФ імені 850-річчя Москви, в якій навчалися переважно діти військовослужбовців і цивільного персоналу ВМС РФ. Навчання відбувалося за російською освітньою програмою³⁸.

Фактично відбувалося інтегрування проросійських наративів до навчальних програм українських закладів освіти, проведення стажування українських студентів, викладачів, наукових діячів у РФ.

РФ використовувала різні шляхи впливу на українську молодь: залучення до навчання у РФ, поширення впливу на молодь через російські соціальні мережі, організація воєнно-спортивних ігор, створення комп'ютерних ігор, зокрема на історичну тематику, які передбачають різні форми протистояння між Україною та Росією³⁹ тощо.

Фінансування цієї діяльності здійснюється як на регулярній основі, так і через преміювання за участь у масових культурних і спортивних акціях, надання грантів, виплати гонорарів за публікації, спонсорської допомоги приватних підприємств. Так, бюджетні асигнування на діяльність «Росспівпраці», які були заплановані для роботи з молоддю країн СНД на 2014 рік, порівняно з 2013 роком, збільшено на 413 млн руб. (13,8 млн дол.). З них на роботу з представниками України було передбачено понад 250 млн руб. (8,3 млн дол.). Фінансування планувалося з урахуванням кількості молоді, яку запрошують. Зокрема, у 2013 році участь в окремих заходах «Росспівпраці» брало 650 осіб (з України – 250–300 осіб), на 2014 рік було заплановано запросити до 1000 (з України – 450–500 осіб), у 2015 році – 1500 осіб (з України – до 950–1000 осіб).

Таким чином, РФ до початку збройної агресії посилювала свій вплив на Україну з метою формування позитивного ставлення українського населення до Росії. Для досягнення цього російська сторона застосовувала різні форми та методи впливу, при цьому особлива увага приділялася українській молоді – як найбільш активній та продуктивній частині населення.

1.4. Політичні рухи і партії. Громадські об'єднання

РФ чинила суттєвий вплив і на політичне та суспільне життя всередині України. Через підконтрольні політичні партії поширювалися проросійські наративи, позиція щодо безальтернативності шляху розвитку України спільно з РФ та посилення інтеграційних процесів між країнами.

Що стосується громадських об'єднань, то тут важливо зауважити помітну тенденцію створення та/або підтримки різноманітних мисливських організацій, козацьких організацій (кубанські козаки, соборне козацтво тощо), громадських організацій ветеранів правоохоронних органів, спецслужб, військових, які активно взаємодіяли з аналогічними структурами в колишніх країнах СРСР і члени яких у подальшому ставали кадровою основою для комендатур під час окупації.

Протягом багатьох років РФ формувала й фінансово підтримувала, зокрема через агенцію «Росспівробітництво», проросійські громадські організації та рухи в Україні, серед яких «Всеукраїнська координаційна рада російських співвітчизників», «Конгрес громадянської ініціативи», «Російська Єдність», «Російська громада Криму», «Слов'янська Гвардія», «Український вибір», «Південний Схід» (рос. –

37 Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ: «МП Леся», 2017. С. 293.

38 Российская, московская! Школа № 8 Министерства обороны Российской Федерации празднует юбилей. *ForPost*. 21.09.2013. URL: <https://archive.ph/Y8f1P#selection-361.0-361.92>

39 Call of Duty на Донбасі: якою зображена війна в Україні у комп'ютерних іграх. *Крим. Реалії*. 30.10.2019. URL: <https://ua.krymr.com/a/viyna-v-ukraini-v-kompyuternykh-ihrahk/30244615.html>

«Всеукраинский координационный совет российских соотечественников», «Конгресс гражданской инициативы», «Русское Единство», «Русская община Крыма», «Славянская Гвардия», «Украинский выбор», «Юго-Восток») тощо. Ці рухи відіграли значну роль в окупації та спробі анексії частини території України.

При цьому присутність відкрито проросійських сил серед місцевої влади не була високою. Наприклад, станом на початок окупації Верховна Рада АР Крим при загальній кількості депутатів у сто мандатів мала в своєму складі лише три депутати від «Російської Єдності» (рос. «Русское Единство») — єдиної відкрито проросійської партії (її очільника Сергія Аксьонова РФ одразу після окупації півострова призначила «головою республіки»⁴¹). Тож вирішальне значення для окупації територій, незважаючи на значний вплив «м'якої сили», мало застосування збройних сил РФ.

РФ за бюджетні кошти підтримувала і такі організації, як байкерський клуб «Нічні вовки». Його члени були у складі так званих загонів самооборони Криму, які відіграли активну роль у подіях у Криму в лютому 2014 року. Під час окупації Криму вони з'явилися на півострові з російськими прапорами, залякували людей, які виступали проти російського вторгнення⁴².

Перед початком збройної агресії РФ була помітна активізація діяльності в Україні (насамперед в АР Крим) російських організацій (як державних, так і неурядових), які займаються питаннями просування

російської ідеології на пострадянському просторі. Зокрема, основними з таких організацій є Федеральне агентство «Росспівробітництво» та фонд «Російський світ» (рос. — «Русский мир»). Крім того, на території України створювалися нові ідеологічні установи, прикладом чого є «Російський центр» (рос. — «Русский центр») на базі Морської бібліотеки ім. Лазарева в Севастополі, який його керівник прямо називає «представительство Русского мира в городе русской флотской славы Севастополе»⁴³. Водночас головним координатором заходів з удосконалення системи «м'якої сили» РФ в Україні був Інститут країн СНД, який особливо активізувався у 2013 році.

Головною метою таких заходів є формування позитивного ставлення населення України до поглиблення відносин з РФ та участі в російських інтеграційних проєктах на пострадянському просторі.

Описаний вище перелік сфер, в яких РФ застосовувала вплив на Україну до початку збройної агресії, не є вичерпним. Окремої уваги заслуговують і питання демографічної політики (переселення на територію України громадян РФ, здебільшого відставних військових Чорноморського флоту РФ), паспортизації російськими документами, процес якої розпочався задовго до безпосередньої окупації частини території України. Утім, всі ці фактори потребують додаткового вивчення та аналізу з метою засвоєння уроків для нашої країни і для сусідніх країн, в яких окремі заходи РФ вже реалізує, про що йтиметься далі.

40 Список депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим VI созыва (2010–2014). URL: http://crimea.gov.ru/o_gossovete/sozyvy/6_sozyv

41 Аксьонова обрали «главою» Криму. *Радіо Свобода*. 09.10.2014. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26628614.html>

42 Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. Київ: НІСД, 2015. С. 92, 233.

43 «...представництво Російського світу у місті російської флотської слави Севастополі». «Русский центр» в Севастополі: 86-й в мире, 9-й на Україні и особый по предназначению. *Крымское Эхо*. 01.09.2012. URL: <https://kr-eho.livejournal.com/136347.html>

РОЗДІЛ 2

Використання грубих порушень прав людини для підкорення цивільного населення (від захоплення територій до встановлення влади)

Використання грубих порушень прав людини для підкорення цивільного населення (від захоплення територій до встановлення влади)

Захоплення українських територій РФ у 2014 році та у 2022 році відбувалося за різними сценаріями, і це пояснюється низкою причин: від політичної кризи в Україні внаслідок втечі колишнього президента до можливості РФ вести активну політику «м'якої сили» в Україні безперешкодно, роками поширюючи свій вплив в інформаційній, політичній, культурній, освітній сферах тощо. Скориставшись вразливістю України внаслідок цих впливів та свідомо приховуючи початок збройної агресії наративами щодо «самовизначення населення», використання власних військових без знаків розрізнення чи взагалі під виглядом цивільних РФ окупувала Кримський півострів. При цьому на східних територіях України був використаний інший сценарій, незважаючи на фактичну участь російських збройних сил у веденні бойових дій та контроль над особами, які в подальшому обійняли керівні посади в окупаційних органах влади, РФ намагалася демонструвати свою «підтримку», а не прямиий контроль над цими територіями, визнаючи «незалежні» утворення та їхню «самостійність».

У 2022 році РФ обрала інший сценарій, прямо не приховуючи збройну агресію.

Спротив місцевого населення на територіях, що захоплювала РФ, здійснювався як у 2014 році, так і в 2022 році. Найбільшою відмінністю було відчуття підтримки та можливості спиратися на державні структури в разі ухвалення рішення про опір. За чіткої та однозначної державної позиції щодо факту вчинення агресії з боку РФ та необхідності спротиву російському наступу, місцеве населення

відчувало більше впевненості в можливості й успіху власного локального спротиву.

Вірогідно, посилення градусу насильства для швидкого підкорення населення з боку армії РФ обумовлено саме цими міркуваннями: за наявності державного опору та внаслідок спротиву на місцевому рівні, який мав потенціал перерости в тривалий, РФ обрала методи жорстокого придушення будь-яких проявів нелояльності. Для цього РФ використовувала грубі порушення міжнародного гуманітарного права та права прав людини.

«...[протести] були кожного дня, це впродовж тиж, мабуть, двох, навіть більше тижнів збиралися на центральній площі о 12 дня, співали гімн, читали зведення з фронту. Потім формувалася колона, і колона йшла по місту з гаслами, "Окупанти, геть" і так далі, тому подібне. А потім, після затримання мера, коли був мітинг біля приміщення колишньої райадміністрації, тоді забрали організаторку, ну так, десь три доби тримали її, відпустили, і забрали кількох активістів. Після цього вони почали виставляти патруль у місцях збору, і кілька активістів, хватили їх хлопців і дівчат, забирали в них мобільні, садили в машини, вивозили за місто, десь за 10–15 кілометрів в поле, викидали з машин, профілактика така, робили таку профілактику. І все, і потім припинилися, бо вони почали виставляти патрулі, і ми попередили про патрулі, то патрулями, а стояли ці росгвардії машини, ну щось на кшталт автозака, заховані у дворах, і там же заховані були і ці спеці ФСБшні, і спеці з росгвардії, тому сказали, що так, припиняємо всі ці дії»⁴⁴.

44 Тут і далі по тексту наведені цитати з інтерв'ю, які були проведені експертами Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Максимально збережена мова респондента. Інтерв'ю з жителем Запорізької області.

РОЗДІЛ 2

СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ ЩОДО СИТУАЦІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

З перших днів повномасштабного вторгнення РФ в Україну були зафіксовані численні порушення міжнародного гуманітарного права та права прав людини. Невибіркові обстріли, навмисні напади на цивільних осіб і цивільні об'єкти, незаконні затримання, катування та позасудові страти стали щоденними подіями на територіях, де відбувався наступ російських військ і на раніше захоплених після 24 лютого 2022 року територіях. Порушення, що вчиняли представники РФ на цьому етапі, не були випадковістю, необережністю чи ексцесом виконавця. Вони відбувалися не в одному населеному пункті, у різних регіонах України – як на Київщині чи Чернігівщині, так і на Херсонщині, Харківщині, Донеччині. У всіх цих місцях перебували різні російські підрозділи, які, однак, керувалися єдиною метою та методикою її досягнення. Порушення були спрямовані на якомога швидше взяття територій під російський контроль, будь-якою ціною, та залякування місцевого населення, придушення будь-яких проявів нелояльності та спроб спротиву подальшій російській окупації. Насильство було невивірковим, але систематичним, щоб створити на цих територіях таку атмосферу страху за власне життя та безпеку, за якої можливою хвилюватися за менш базові потреби не було б.

Із встановленням певного рівня контролю над захопленими територіями, рівень насильства здебільшого не зменшувався, змінювався лише його характер. З досягненням першої цілі – власне фізичного захоплення території – представники РФ переключалися на їх підкорення, встановлення контролю над населенням. Насильство переспрямовувалося з обстрілів, повного руйнування населених пунктів, інфраструктури на точкові напади на

цивільне населення для придушення будь-якого спротиву окупації з їхнього боку. У цих діях набагато чіткіше виокремилися конкретні групи населення, на яке спрямовувалося насильство, адже саме представники цих груп, на думку представників РФ, могли мати найбільший вплив на настрої цивільних на захоплених ними територіях. Незаконні затримання, насильницькі зникнення, катування, позасудові страти й інші порушення були націлені на колишніх військових, зокрема учасників АТО, представників органів правопорядку, активістів і волонтерів, громадських діячів, журналістів, представників місцевої влади. Коло цивільних, які потрапляли в категорію тих, хто становить небезпеку, залишалося максимально широким – представники РФ сприймали будь-які прояви патріотизму, підтримки України, навіть незначні, як спротив окупації та застосовували насильство задля того, щоб придушити ці прояви. Вони також слугували засторогою та певним «охолоджуючим ефектом» для інших – будь-що, що може бути сприйняте як непідтримка чи непокірність владі РФ, матиме наслідки.

Питання визначення межі між встановленням влади над захопленою територією (режимом окупації) та поширенням на неї РФ свого правового режиму та політик (спроби анексії та протиправного включення територій до власної Конституції) є складним. Не ставлячи за мету в межах цього дослідження встановити конкретний момент для кожної з ТОТ, розділ 2 (щодо захоплення територій) і розділ 3 (щодо впровадження політик) керуються наступною логікою. ЄСПЛ рішенням у справі «Україна проти Росії (щодо Криму)» (№ 20958/14 та № 38334/18)⁴⁵ встановив, що територія Кримського півострова перебуває під контролем РФ щонайменше з 27 лютого 2014 року (тобто ще

⁴⁵ Case of Ukraine v. Russia (Re Crimea) (Applications nos. 20958/14 and 38334/18). База даних HUDOC практики ЄСПЛ. 25.06.2024. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-235139>; Справа «Україна проти Росії (щодо Криму)» за № 20958/14 та № 38334/18. Сайт Віртуального музею російської агресії. URL: <https://rusaggression.gov.ua/ua/sprava-ukraina-proty-rosii-shchodo-krymu-za-2095814-ta-3833418-0cff9808a21c12019f8f5c3357383f40.html>

до проведення так званого «референдуму»). Іншим рішенням у справі «Україна та Нідерланди проти Росії» (№ 8019/16, № 43800/14 і № 28525/20)⁴⁶ було встановлено, що відповідні території на сході України перебували під контролем РФ з 11 травня 2014 року. Для цілей цього дослідження період встановлення контролю над ТОТ Криму, Донецької та Луганської областей, визнання РФ територій на сході України «незалежними» розглядається як перебування цих територій під окупацією РФ. Водночас на ТОТ Криму майже відразу був незаконно поширений правовий режим РФ, на ТОТ Донецької та Луганської областей із 2014 до 2022 року відбувалося копіювання окупаційними владами російських практик і законодавства, без включення цих територій і систем управління офіційно до складу російських.

Проведення на ТОТ Криму (2014), Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей (2022) незаконних референдумів, їх незаконне включення до складу РФ та поширення на них російського правового режиму, включення окупаційних органів влади в російську структуру державної влади в межах цього дослідження розглядається початком впровадження політик РФ на цих територіях. Відповідно, на територіях, над якими був встановлений російський контроль, але на які не була поширена російська правова та політична система (Харківська область, Київська область тощо), розглядаються лише в межах розділу 2.

2.1. Невибіркові обстріли та спрямування нападів на цивільні об'єкти. Використання «живих щитів»

Напади на цивільних осіб, цивільну інфраструктуру та невибіркові напади, які не враховували шкоду, яку могли завдати цивільним, стали одним із перших інструментів російського вторгнення, адже не потребували попереднього встановлення контролю над територією. А напади на адміністративні будівлі з використанням військових РФ без знаків розрізнення, широка практика використання цивільного населення під час захоплення військових об'єктів – широко почала використовуватись Росією ще під час окупації Кримського півострова в 2014 році⁴⁷. Обстріли пологового будинку № 3 і лікарні в Маріуполі⁴⁸, авіаудар по будівлі Маріупольського драматичного театру⁴⁹, неодноразові обстріли житлових районів Чернігова⁵⁰, пункту видачі гуманітарної допомоги в Харкові⁵¹ після початку повномасштабного вторгнення не були продиктовані військовими цілями. Статус цих об'єктів як цивільних, а також факт перебування в них великої кількості цивільних осіб не приховувалися. Напади на ці об'єкти та жертви серед цивільного населення були очікуваним і бажаним результатом для представників РФ, «покаранням» за непідкорення та одночасно попередженням – такі ж напади продовжаться, якщо територію не буде захоплено.

Крім того, саме такі обстріли були першим засобом захоплення населених пунктів, через залякування та позбавлення

46 Case of Ukraine and the Netherlands v. Russia (Applications nos. 8019/16, 43800/14 and 28525/20). База даних HUDOC практики ЄСПЛ. 30.11.2022. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-222889>

47 Дослідження «Окупація Криму. Без знаків, без імен, ховаючись за спинами цивільних». УГСПЛ, РЦПЛ. 2019. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2020/01/Web_Okupation_Crimea_ukr_A4.pdf

48 У Маріуполі через авіаудар по дитячій лікарні загинули три людини – міська рада. Радіо Свобода. 10.03.2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-mariupol-zahybli/31746083.html>

49 Атака на Маріупольський драмтеатр: як це було. Говорять ті, хто вижив. МІПЛ. 16.03.2023. URL: <https://mipl.org.ua/ataka-na-mariupolskyj-dramteatr-yak-cze-bulo-govoryat-ti-hto-vyzhyv/>

50 Україна: російські удари вбили десятки цивільних осіб у Чернігові. Human Rights Watch. 10.06.2022. URL: <https://www.hrw.org/uk/news/2022/06/10/ukraine-russian-strikes-killed-scores-civilians-chernihiv>; Хронологія подій у Чернігові та Чернігівській області під час російсько-української війни 24 лютого – 24 червня 2022 року. Освітній дім прав людини Чернігів. 24.06.2022. URL: <https://ehrh.org/hronologiya-podij-u-chernigovi-ta-chernigivskij-oblasti-pid-chas-rosijsko-ukrayinskoyi-vijny-24-lyutogo-24-cherwnya-2022-roku/>

51 У Харкові РФ обстріляла пункт гумдопомоги: 6 загиблих, 15 поранених. Суспільне Харків. 24.03.2022. URL: <https://suspilne.media/kharkiv/221135-u-harkovi-rf-obstrilala-punkt-gumdopomogi-6-zagiblih-15-poranenih/>

РОЗДІЛ 2

СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ ЩОДО СИТУАЦІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

місцевого населення доступу до базових потреб. Наприклад, унаслідок російських обстрілів Маріуполя в лютому–березні 2022 року місцеве населення втратило доступ до засобів забезпечення базових потреб: зникло світло, опалення, зв'язок, а згодом і газове постачання. Схожа ситуація із втратою доступу до газопостачання, питної води й електроенергії внаслідок дій РФ склалася і на Херсонщині в березні 2022 року⁵². У Маріуполі у пошуках їжі та води люди виходили з укриттів і гинули від обстрілів⁵³.

«Ну, знаєте, ну, світло, електрика, були у нас перші дві доби. На другу добу вже все. Газу теж не було, води теж не було. Нічого. Мобільного зв'язку не було, нічого. Один з голоду помер, там сидів прямо на лавці, і помер. Тому що нам теж нічого їсти було. У перші дні, розрахуйте, що в нас вікна, двері повиносило, продукти вдома були у кожного. Так же, картопля була вдома, і все. Воно все померзло. Вночі мороз, а то як назло, березень-місяць, день-день, 7–8 градусів морозу, вночі 7–8, снігу нема, вітром продувається все, їсти нема чого. Ну так, перші півмісяці ще було, щоб, якщо там хто-то виносив, що в холодильниках мало, а далі нічого вже не було, води не було, хліба не було, я не кажу, там виробили м'ясної продукції, зато я даже там повиносили, снилося нам»⁵⁴.

Для забезпечення своїх збройних сил та унеможливлення ефективного спротиву з українського боку представники РФ ви-

користували практику «живих щитів»⁵⁵. Російські військові разом із військовою технікою розташовувалися в житлових кварталах, поряд із цивільними об'єктами, з метою зменшити можливість нападу на них. При цьому вони також обмежували можливість цивільних осіб покинути ці території, змушуючи залишатися в своїх домівках, наражаючи їх на небезпеку⁵⁶. Цю практику РФ активно використовувала від початку збройної агресії – захоплення військових об'єктів у Криму у 2014 році відбувалося з використанням цивільного населення як «живих щитів». Ба більше, відбувалася активна агітація, спрямована на підбурювання цивільних до активної участі в подіях, захоплення Південної військово-морської бази ВМС України, захоплення Штабу ВМС ЗС України в Севастополі, 204 Севастопольської бригади тактичної авіації імені Олександра Покришкіна тощо. У всіх випадках при захопленні об'єктів були присутні цивільні особи, зокрема діти, і в багатьох випадках саме цивільні особи першочергово здійснювали захоплення, тоді як «козаки», представники «самооборони Криму», а також російські військові трималися позаду⁵⁷. Цю тактику РФ застосовувала і після початку повномасштабної збройної агресії у 2022 році.

«Було дуже страшно, на протів моєї хати, іменно напроти моєї хати, в мене була така площадка для машини легкової, вони там зупиняли гради і обстрілювали Харків прямо от мого дому»⁵⁸.

52 Понад 70 населених пунктів без електроенергії, закінчуються ліки: яка ситуація в районах Херсонщини. *Суспільне Херсон*. 19.03.2022. URL: <https://suspihne.media/kherson/219360-ponad-70-naselenih-punktiv-bez-elektroenergii-zakincuutsa-liki-aka-situacia-v-rajonah-hersonsini/>

53 Депортація громадян України на територію РФ: ознаки та контекст. *ZMINA*. Квітень 2023. С. 8, 19–20. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/05/deport_people_web.pdf; Доповідь Незалежної міжнародної комісії з розслідування порушень в Україні 27 лютого – 31 березня 2023, п. 27. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_UA.pdf

54 Інтерв'ю з жителем Донецької області.

55 Див. положення ст. 8 (b) xxiii «Використання присутності цивільної особи або іншої особи, яка перебуває під захистом, для захисту певних пунктів, районів або збройних сил від військових операцій» Римського статуту МКС від 21 серпня 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

56 Доповідь Незалежної міжнародної комісії з розслідування порушень в Україні. 18.10.2022. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-10/A-77-533-AUV-UA.pdf>

57 Окупація Криму: «Без знаків, без імені, ховаючись за спинами цивільних». *УГСПЛ*. 2019. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2020/01/Web_Okupation_Crimea_ukr_A4.pdf

58 Інтерв'ю з жителькою Харківської області.

2.2. Обмеження виїзду з окупованої території, обмеження постачання гуманітарної допомоги

Одним із засобів контролю місцевого населення та втримання контролю над тільки захопленою територією стало обмеження можливості виїжджати з цієї території. Така практика була поширена ще у 2014 році. Першим кроком стало свавільне обмеження виїзду на територію Криму та виїзду з неї. Зокрема, цю функцію почали виконувати колишні співробітники українських органів правопорядку, а саме підрозділу «Беркут», які присягли на вірність РФ. Не маючи на це повноважень, вони організували перевірки на «блокуваннях», оглядаючи транспорт, перевіряючи документи, не допускали на півострів міжнародних спостерігачів, журналістів, правоохоронців і військових⁵⁹. Ба більше, на цих блокуваннях були незаконно затримані активісти Майдану та журналісти, яких після знущань за їхні патріотичні погляди та переконання передали військовим РФ⁶⁰.

Пізніше, навіть без контексту ведення активних бойових дій, представники РФ встановили обмеження щодо переміщення населення з чи на територію окупованого Криму відповідно до незаконно розповсюдженого російського міграційного законодавства (зокрема, з прив'язкою до наявності громадянства РФ, а у разі від-

сутності російського паспорта – вимога до громадян України отримати документи для іноземців, які дозволяють перебування на території РФ)⁶¹. Заходи, впроваджені РФ щодо обмеження пересування громадян України в контексті Криму, були визнані ЄСПЛ порушенням права на свободу пересування⁶².

Окупаційна влада також використовувала ситуацію з поширенням COVID-19 як формальний привід для обмеження переміщення місцевого населення через КПВВ (їх закриття), ускладнення роботи міжнародних гуманітарних організацій, а також для проведення додаткових контролів дувальних заходів щодо осіб, які її перетинають⁶³.

Після повномасштабного вторгнення представники РФ обстрілювали евакуаційні колони навіть після досягнення домовленостей про їхню організацію⁶⁴ та обстрілювали цивільних, що намагалися евакуюватися самотужки⁶⁵.

Іншим проявом цього порушення ставала заборона виїжджати з населеного пункту навіть у межах території, яку контролювали представники РФ, зокрема, якщо такий виїзд був необхідний з гуманітарною чи життєво необхідною метою – доступу до медичної допомоги чи медикаментів⁶⁶.

Постачання гуманітарної допомоги також стало засобом контролю та перевірки лояльності місцевого населення до представників РФ. Обмежуючи постачання гу-

59 Іванова К. Справи Майдану. Співробітники «Беркуту», які знущалися з активістів, отримали підозри. *Главком*. 23.05.2024. URL: <https://glavcom.ua/country/criminal/spravi-majdanu-spirovobitniki-berkutu-jaki-znushchalisja-z-aktivistiv-otrimali-pidozri-1001976.html>

60 Справу «беркутівців», які допомагали окупувати Крим, передали до суду – ДБР. *Громадське*. 28.06.2024. URL: <https://hromadske.ua/suspilstvo/226829-spravu-berkutivtsiv-iaki-dopomahaly-okupuvaty-krym-peredaly-do-sudu-dbr>

61 «Полуостров страха»: пять лет несвободы в Крыму / под общей редакцией О. Скрипник. Издание третье, исправленное и дополненное. Киев: Паперовий Змій-ОПТ, 2019. С. 115–117. URL: https://crimeahrg.org/wp-content/uploads/2019/06/Peninsula-Fear_2019-RU.pdf

62 *Ukraine v. Russia (re Crimea)* [GC], Judgment 25.6.2024 [GC], June 2024. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%3A%5B%5C%22002-14347%22%5D%7D>

63 За інформацією, наданою Головним управлінням розвідки Міністерства оборони України за запитом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

64 Депортація громадян України на територію РФ: ознаки та контекст. *ZMINA*. Квітень 2023. С. 16. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/05/deport_people_web.pdf

65 Вбивства цивільних осіб: свавільні страти та напади на окремих цивільних осіб у Київській, Чернігівській і Сумській областях у контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну, 24 лютого – 31 жовтня 2022. *УВКПЛ*. Грудень 2022. П. 64–68. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ukraine/2022/2022-12-07-OHCHR-Thematic-Report-Killings-UKR.pdf>

66 Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 серпня 2022 р. – 31 січня 2023 р. *УВКПЛ*. Жовтень 2023. П. 74. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-10/23-10-04%20OHCHR%2036th%20periodic%20report%20UKR_0.pdf

РОЗДІЛ 2

СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ ЩОДО СИТУАЦІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

манітарних вантажів із боку України та міжнародних організацій⁶⁷, затримуючи осіб, які намагалися доставити гуманітарну допомогу⁶⁸, РФ створювала вакуум предметів першої необхідності, змушуючи місцеве населення повністю залежати від наявних запасів і поклагатися на російську допомогу.

Гуманітарна діяльність не повинна використовуватися сторонами конфлікту як засіб для досягнення своїх політичних і військових цілей⁶⁹. Проте «пропозиції» роздавати російську гуманітарну допомогу застосовувалися для перевірки лояльності та схилення на бік РФ представників місцевої влади⁷⁰. Фактично РФ «вепонізує» (використовує як зброю) гуманітарну допомогу та волонтерські рухи для зміцнення контролю над окупованими територіями та населенням відповідно до російських державних інтересів.

На рішення залишитися впливали відкриті пограбування місцевого населення, зокрема викрадення майна із залишених домівок – від найменших цінностей до різноманітної техніки та транспортних засобів, а також власне зайняття житлових приміщень російськими військовими. Побуючись втратити житло та засоби для існування, люди вирішували залишитися та спробувати вберегти майно⁷¹.

Доступ до інформації також став засобом маніпуляції в контексті обмеження можливості переміщення місцевого населення. Втративши доступ до новин через відключення електроенергії, відсутність як мобільного, так і мережевого зв'язку, люди вимушені були поклагатися на ін-

формацію, яку їм надавали представники РФ. При цьому військові РФ активно використовували поширення неправдивої інформації з метою контролю над переміщенням цивільного населення, зокрема стверджуючи, що окупаційні війська захопили значно більшу частину території України, ніж насправді, і намагаючись переконати місцеве населення, що виїжджати немає куди⁷².

Всі ці заходи були спрямовані на посилення контролю та забезпечення залежності місцевого населення від представників РФ. Обмеження руху посилювало ізоляцію захоплених територій, доступ місцевого населення до інформації, а також позбавляло вибору щодо подальших дій – єдиними допустимими сценаріями були залишатися на захопленій території, або ж «евакуюватися» на територію РФ. Контроль за доступом до базових потреб, їжі та медикаментів, давав змогу представникам РФ як перевіряти на їхнє переконання, рівень спротиву місцевого населення, так і чинити тиск через пріоритетизацію виживання.

2.3. «Фільтраційні заходи»

Певні обмеження та перевірки з безпековою метою допускаються міжнародним гуманітарним правом⁷³, однак система «фільтрації», яку розгорнула РФ із самого початку повномасштабного вторгнення, містить низку порушень у своєму здійсненні, а також супроводжується й іншими порушеннями.

67 Депортація громадян України на територію РФ: ознаки та контекст. ZMINA. Квітень 2023. С. 20. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/05/deport_people_web.pdf; Заява Гуманітарної координаторки в Україні Деніз Браун. ООН. 13 червня 2023 р. URL: <https://ukraine.un.org/uk/236039-заява-гуманітарної-координаторки-в-україні-деніз-браун>

68 Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 лютого – 31 липня 2023 р. П. 44. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-10/23-10-04%20OHCHR%2036th%20periodic%20report%20UKR_0.pdf

69 Respect for Humanitarian Mandates in Conflict Situations. *Guideline* (1996). URL: https://interagencystandingcommittee.org/sites/default/files/migrated/2019-02/respect_for_h_mandates.doc.pdf

70 На основі неопублічного дослідження ZMINA.

71 Ситуація з правами людини під час російської окупації території України та її наслідки 24 лютого 2022 року – 31 грудня 2023 року. УВКПЛ. 20.03.2024. П. 70. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-04/2024-03-20-OHCHR-Report-Occupation-Aftermath-UKR.pdf>

72 Депортація громадян України на територію РФ: ознаки та контекст. ZMINA. Квітень 2023. С. 24. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/05/deport_people_web.pdf

73 Див. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року, стаття 27. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

Варто сказати, що РФ має тривалу практику запровадження фільтраційних таборів на територіях ведення бойових дій, зокрема в Чеченській Республіці⁷⁴.

«Фільтрація» у тому вигляді, в якому її започаткували представники РФ на захоплених територіях України – це комплекс заходів з обмеження пересування місцевого населення та перевірок, оглядів та обшуків всередині населених пунктів, на блокпостах між населеними пунктами, а також незаконного утримання у «фільтраційних таборах». «Фільтраційні табори» – місця, не пристосовані для тривалого утримання осіб, які використовуються для тривалих процедур перевірки, що включають огляд особистих засобів комунікації та їхнього вмісту, особистих речей, а також допитів представниками РФ⁷⁵.

Як наслідок, «фільтрація» супроводжується порушенням права на приватність через надмірне та неналежне збирання персональних даних⁷⁶, невиправданою тривалістю процедури і психологічним тиском⁷⁷, незаконними затриманнями та насильницькими зникненнями⁷⁸, жорстоким поведінням і катуваннями⁷⁹, а також сексуальним насильством⁸⁰.

Всі види «фільтрації», що реалізують представники РФ, спрямовані на обмеження пересування та виявлення осіб, які, на їхню думку, перешкоджають або можуть стати перешкодою для вкорінен-

ня російського контролю над територією через свою позицію. Саме тому в межах «фільтраційних заходів» перевіряються комунікаційні засоби – чи підписана особа на сторінки та канали в соцмережах, що публікують проукраїнський контент, який вміст її особистих переписок, чи є патріотичні татування та елементи одягу, якими є її відповіді на запитання, що спрямовані на встановлення лояльності до РФ. Як результат, ті особи, які не проходили цю перевірку, були обмежені в можливості пересуватися та незаконно затримувалися.

2.4. Примусове переміщення та депортації

Іншим видом контролю над пересуванням і діями місцевого населення на захоплених територіях стали примусове переміщення українців у межах окупованої території, депортація до РФ та РБ. Точні цифри примусово переміщених і депортованих до та з початку повномасштабного вторгнення невідомі у зв'язку з обмеженим доступом до окупованих територій та території РФ, а цифри, комуніковані офіційними джерелами РФ у 5,4 млн «біженців», включно з 744 тис. дітей⁸¹, неможливо підтвердити. Відповідно до інформації Управління Верховного комісара ООН у

74 Hundreds of Chechens Detained in «Filtration Camps». *Human Rights Watch*. 17.02.2000. URL: <https://www.hrw.org/news/2000/02/17/hundreds-chechens-detained-filtration-camps>

75 Операція «фільтрація». Через що проходять українці, які опинилися під російською окупацією. *МІПЛ*. 23.05.2022. URL: <https://mipl.org.ua/operacziya-filtracziya-cherez-shho-prohodyat-ukrayinczi-yaki-opynylysy-pid-rosijskoju-okupacziyeyu/>

76 Ситуація з правами людини під час російської окупації території України та її наслідки 24 лютого 2022 року – 31 грудня 2023 року. *УВКПЛ*. 20.03.2024. П. 66. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-04/2024-03-20-ОНЧР-Report-Occupation-Aftermath-UKR.pdf>

77 Депортація громадян України на територію РФ: ознаки та контекст. *ZMINA*. Квітень 2023. С. 12. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/05/deport_people_web.pdf

78 Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 серпня 2022 р. – 31 січня 2023 р. *УВКПЛ*. жовтень 2023. П. 53. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-10/23-10-04%20ОНЧР%2036th%20periodic%20report%20UKR_0.pdf

79 Аналітичний звіт «Депортація громадян України з території ведення активних бойових дій чи з тимчасово окупованої території України на територію Російської Федерації та Республіки Білорусь» / Онисія Синюк, Альона Луньова, Катерина Рашевська, Роман Мартиновський, Аліна Павлюк, Дар'я Свиридова, Тетяна Дорошенко, Тетяна Катриченко. Жовтень 2022. С. 8. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/01/deportation_ukr.pdf

80 Ситуація з правами людини під час російської окупації території України та її наслідки 24 лютого 2022 року – 31 грудня 2023 року. *УВКПЛ*. 20.03.2024. П. 44. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-04/2024-03-20-ОНЧР-Report-Occupation-Aftermath-UKR.pdf>

81 Число беженцев, прибывших в РФ с территории Украины и Донбасса с февраля прошлого года, превысило 5,4 млн человек. *ТАСС*. 13.03.2023. URL: <https://tass.ru/obschestvo/17248303>

РОЗДІЛ 2

СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ ЩОДО СИТУАЦІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

справах біженців, у РФ перетнули кордон 2 852 395 осіб з 24 лютого 2022 року⁸², однак ця цифра не змінювалася з 31 грудня 2022 року.

Незважаючи на публічні обґрунтування цього переміщення як «евакуації», переміщення не відповідали вимогам міжнародного гуманітарного права та здійснювалися без єдиних дозволених для цього підстав⁸³.

Переміщення місцевого населення РФ, імовірно, здійснювалося з низки причин: контроль над територією через зменшення кількості населення на захопленій території та проведення його через «фільтраційні заходи» під час примусового переміщення та депортації; контроль над населенням захоплених територій через використання уразливого становища осіб – унаслідок створення умов, в яких неможливо залишатися, та переміщення осіб із території, на якій вони проживають, обмежуючи доступ до майна, ресурсів існування, звичних умов і соціальних зв'язків.

Окремо РФ концентрувалася на примусовому переміщенні та депортації українських дітей.

Варто зауважити, що примусове переміщення та депортація українських дітей до РФ розпочалися під час збройної агресії проти України у 2014 році. Зокрема, вже у 2014 році було зафіксовано 12 відповідних випадків у рамках реалізації соціального проєкту «Радіо Росії» – «Потяг надії» (рос. – «Радио России» – «Поезд надежды») (проєкт, у рамках якого дітей-сиріт вивозили до РФ і влаштовували в російські сім'ї), а у 2015 році громадяни Росії всиновили 43 дитини-сироти з окупованого Кримського півострова.

За шість днів до повномасштабного вторгнення, 18 лютого 2022 року, РФ розпочала масову депортацію українських дітей. Вже до ранку 19 лютого понад 2700 дітей, переважно вихованці дитячих будинків та інтернатів, були вивезені до РФ. Їхні імена, а також дату та місце народження змінили та видали російські паспорти. Деяких дітей пізніше передали в прийомні родини або віддали на усиновлення. Росія виправдовує ці дії «порятунком від небезпеки», але саме вона створила цю небезпеку⁸⁴.

Відповідно до українських даних депортованими та/або примусово переміщеними вважаються 19 546 дітей⁸⁵, проте реальні цифри, вірогідно, значно більші. Зокрема, за інформацією із Доповіді про діяльність уповноваженого при президенті РФ з прав дитини у 2022 році – понад 700 тис. українських дітей почали отримувати соціальний супровід у РФ⁸⁶.

У 2022 році почалась практика влаштування українських дітей у російські сім'ї, змінюючи їхнє громадянство за спрощеною процедурою – для українських дітей скасували обов'язковий період очікування та перевірки перед влаштуванням у сім'ю⁸⁷.

Депортації та примусове переміщення дітей здійснювалися під різними приводами – «евакуація», «лікування», відправлення у табори. Переміщення та депортація дітей здійснюються з основною метою – знищення їхньої української ідентичності та перетворення їх на росіян. З цією метою застосовується цілий комплекс заходів, спрямованих на індоктринацію та мілітаризацію, однак одним зі способів є також примусове переміщення і депортація, які дозволяють вирвати дітей зі звичного середовища та помістити у русифіковане, обмеживши доступ до будь-чого українського.

82 Ukraine Refugee Situation. UNHCR. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

83 Депортація громадян України на територію РФ: ознаки та контекст. ZMINA. Квітень 2023. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/05/deport_people_web.pdf

84 18 лютого 2022 року – день початку масової депортації українських дітей. Телеграм-канал Андрія Єрмака. 18.02.2025. URL: <https://t.me/ermaka2022/5878>

85 Офіційна платформа «Діти війни». URL: <https://childrenofwar.gov.ua>

86 Доклад о деятельности уполномоченного при президенте Российской Федерации по правам ребенка в 2022 году. URL: <https://web.archive.org/web/20230730154402/http://www.deti.gov.ru/detigray/upload/documents/July2023/7JkHUTqLIsZL45JDp4Xl.pdf>

87 Укази Президента РФ від 25 травня 2022 р. № 304, від 30 травня 2022 р. №330, від 11 липня 2022 р. №440.

Крім того, після депортації українські діти також піддаються примусовій паспортизації та передаються в російські сім'ї⁸⁸.

2.5. Незаконні затримання і насильницькі зникнення

Після захоплення території незаконні затримання та насильницькі зникнення стали одним із перших способів контролю за місцевим населенням. Перший випадок у межах збройної агресії РФ проти України, про який стало відомо – викрадення цивільного громадянина України Решата Аметова 3 березня 2014 року в Сімферополі під час одиночного пікету. Також активно затримували осіб, які брали участь і готували мирні акції протестів у різних містах півострова⁸⁹, з метою попередити та придушити спротив окупації загалом і незаконному референдуму зокрема, який готувався вже під контролем військових РФ⁹¹. До них застосовували насильство та брали участь у затриманнях представники так званої «самооборони Криму» та інших парамілітарних формувань⁹².

З часом практика лише розширювалася – до 2020 року щонайменше 44 людей, переважно правозахисники й активісти, зазнали насильницьких зникнень лише в Криму⁹³.

Схожою була ситуація і на сході України, де на окупованих територіях Донецької та Луганської областей місцеве населення незаконно затримували за підозрами в «шпигунстві», підтримці українських військових тощо – як на території, де особи проживали, так і на блокпостах⁹⁴.

Вже за перший звітний період із лютого по липень 2022 року УВКПЛ ООН повідомляло про значне зростання кількості затримань, пов'язаних із конфліктом, та зафіксувало 407 таких випадків⁹⁵. Вже на цьому етапі прослідковуються конкретні групи осіб, на яких була націлена увага представників РФ: колишні військовослужбовці, зокрема учасники АТО, представники місцевої влади, правозахисники й активісти, а також ті особи, яких представники РФ сприймали як таких, що тим чи іншим чином виражають свою підтримку Україні. Ця тенденція не обмежувалася одним регіоном чи окремим підрозділом збройних сил РФ, саме ці групи таргетувалися в Київській, Чернігівській, Сумській, Харківській, Донецькій, Луганській, Херсонській, Миколаївській, Запорізькій областях⁹⁶.

Цивільних осіб затримували на блокпостах, серед вулиці, на робочих місцях та у власних домівках. Враховуючи відсутність на цей момент тривалого контролю

88 Переопилені: Системна російська політика знищення української ідентичності дітей. Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо ситуації із забезпеченням прав дитини в умовах збройної агресії проти України. Липень 2024. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Спеціальна_доповідь_ПЕРЕОПИЛЕНІ_.pdf

89 Перша жертва окупації Криму і воєнний злочин Путіна. Радіо Свобода. 02.09.2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/reshat-ametov-rozsliduvannya/30137885.html>

90 Україна: активістів затримали і побили, одного з них катували. Human Rights Watch. 28.03.2014. URL: <https://www.hrw.org/uk/news/2014/03/28/253187>

91 «У катуваннях не мають меж»: майданівець Микола Шиптур розповів про 9 років ув'язнення в окупованому Криму. Радіо Свобода. 08.06.2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/krym-aneksiya-aresht-maydan/32450388.html>

92 «Полуостров страха»: пять лет несвободы в Крыму / под общей редакцией О. Скрипник. Издание третье, исправленное и дополненное. Киев: Паперовий Змий-ОПТ, 2019. С. 93–94. URL: https://crimeahrg.org/wp-content/uploads/2019/06/Peninsula-Fear_2019-RU.pdf

93 Насильницькі зникнення в Криму за період окупації Російською Федерацією в 2014–2020 роках. Крим SOS. 2020. С. 72. URL: <https://krymsos.com/wp-content/uploads/2021/07/nasylnyckzi-znyknennya-v-krymu-za-period-okupacziji-rf-veb-versiya-ukr.pdf>

94 Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні 16 серпня – 15 листопада 2016 р. УВКПЛ. П. 30–57. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/UA/UAReport16th_UKR.pdf

95 Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 лютого 10 – 31 липня 2023 р. УВКПЛ. 04.10.2023. П. 41. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-10/23-10-04%20OHCHR%2036th%20periodic%20report%20UKR_0.pdf

96 Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 лютого 10 – 31 липня 2023 р. УВКПЛ. 04.10.2023. П. 41. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-10/23-10-04%20OHCHR%2036th%20periodic%20report%20UKR_0.pdf; Незаконні затримання, катування і жорстоке поводження з цивільним населенням України: подібність практик вчинення злочинів в областях, окупованих Росією у 2022 році / Б. Петруньок. Центр прав людини ZMINA. 2024. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/01/brieff_ukr_web.pdf

РОЗДІЛ 2

СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ ЩОДО СИТУАЦІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

над територією, утримувалися такі особи у «стихійних місцях утримання», як-от підвалах приватних будинків або адміністративних будівель, або ж у захоплених приміщеннях поліцейський управліннь, візоляторатимчасовоготримання⁹⁷. Умови утримання в усіх цих місцях були неналежними⁹⁸ та самі собою становили нелюдське поводження.

«У бетонних гаражах тримали колишню дружину, поруч тримали у сусідньому гаражі чоловіків, до неї час від часу, коли затримували вчителів, жінок підсаджували там на 2–3 дні, потім відпускали. Це березень–квітень 22-го року. По-перше, утримували в бетонному блоці з меблів стілець, відро і матрац там з ганчірками. Бетонна підлога, бетонні стіни. Це все, що там було в неї. Кормили, ну, я не знаю, вона, мабуть, кілограм 15 втратила, це точно»⁹⁹.

Незаконні затримання в цьому контексті дуже часто також становили насильницькі зникнення, адже після затримання всупереч законній процедурі ні самим особам, ні їхнім рідним не повідомляли про те, куди їх забирають і де вони перебувають. Факт затримання представники РФ не визнавали та в подальшому не повідомляли жодної інформації про стан затриманих осіб¹⁰⁰.

«Якщо вони таких точно знали нелояльних, вони з ними проводили активну роботу. Це заключалося в тому, що їх кидали на підвал і люди після того виїжджали. Це в 90 % випадків. Стосовно іншого населен-

ня, яке сиділо тихо і було залякане. Люди на той момент мені розповідали, що вони просто сидять вдома. По мінімуму виходять на вулицю. По мінімуму спілкуються. Тому що все, що ти скажеш, може бути кудись донесено. Тому що не було ніякої впевненості ні в кому. Люди боялися. І називали, що ми тут як в тюрмі»¹⁰¹.

Незаконні затримання та насильницькі зникнення місцевого населення – свідомою політикою представників РФ, спрямованою на досягнення кількох цілей: контроль над тими групами населення, які могли би стимулювати спротив окупації, та тиск і залякування всього місцевого населення через демонстрацію того, що може відбутися з особами, які будуть сприйняті як противники російської влади на території.

2.6. Катування або жорстоке поводження

Незаконні затримання систематично супроводжувалися катуваннями або жорстоким поводженням¹⁰². Ці практики у 2022 році також не були новими – численні випадки катувань під час та після незаконних затримань і насильницьких зникнень фіксувалися на ТОТ України з 2014 року. Зокрема, активістів у Криму після викрадень представники РФ утримували в підвальних приміщеннях, застосовували до них побиття та інші методи катувань – ці факти російська влада або ж не розслідувала взагалі, або ж розслідувала неефективно¹⁰³. Незаконне утримання та катування

97 Петруньок Б. Незаконні затримання, катування і жорстоке поводження з цивільним населенням України: подібність практик вчинення злочинів в областях, окупованих Росією у 2022 році. Центр прав людини ZMINA. 2024. С. 10. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/01/brief_ukr_web.pdf

98 Незалежна міжнародна комісія з розслідування порушень в Україні 27 лютого – 31 березня 2023. П. 64. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_UA.pdf

99 Інтерв'ю з жителем Запорізької області.

100 Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 лютого – 31 липня 2023 р. П. 44. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-10/23-10-04%20ОНЧР%2036th%20periodic%20report%20UKR_0.pdf

101 Інтерв'ю з жителем Херсонської області.

102 Незалежна міжнародна комісія з розслідування порушень в Україні 27 лютого – 31 березня 2023. П. 71. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_UA.pdf

103 «Полуостров страха»: пять лет несвободы в Крыму / под общей редакцией О. Скрипник. Издание третье, исправленное и дополненное. Киев: Паперовий Змий-ОПТ, 2019. С. 40–41.

місцевих жителів і затриманих на блокпостах при в'їзді на окуповану територію громадян України відбувалися і на східних територіях¹⁰⁴. «Ізоляція» у Донецьку¹⁰⁵ – це одне з найсумнозвісніших місць незаконного утримання, відоме жахливими умовами утримання та жорстокістю катувань.

Загальні умови утримання не відповідали мінімальним вимогам – наприклад, осіб поміщали в приміщення, нерозраховані на таку кількість людей¹⁰⁶; у місцях утримання були антисанітарні умови, відсутність або обмежений доступ до душу, свіжого повітря¹⁰⁷; у всіх випадках також характерним було неналежне харчування – їжі було недостатньо, часто вона була зіпсованою¹⁰⁸.

Практикою, яка повторювалася у різних регіонах, були психологічні знущання над затриманими – примушування співати російський гімн та пісні (наприклад, «Катюшу»), залякування, а також вплив через

страждання інших – катування проводилися так, щоб інші бранці, які перебували в камерах, чули крики¹⁰⁹.

Представники РФ також свідомо застосовували конкретні методи катувань, які повторювалися в різних регіонах та, відповідно, під різним командуванням¹¹⁰, зокрема на Херсонщині¹¹¹, Харківщині¹¹², Київщині¹¹³ – побиття, застосування електрошокерів та ураження електричним струмом, зокрема до геніталій, імітації розстрілів. Як метод катувань застосовувалося сексуальне насильство.

Катування в усіх регіонах майже завжди супроводжувалися допитами та мали на меті конкретні цілі – здобути інформацію про Збройні Сили України, осіб серед місцевого населення, які підтримують або можуть підтримувати Збройні Сили України, схилити затриманих осіб, зокрема представників місцевої влади, до співпраці, за-

104 Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні 16 серпня – 15 листопада 2016 р. УВКПЛ. П. 30–57. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/UA/UAReport16th_UKR.pdf

105 Як катують у тюрмі «Ізоляція»: студент із Донецька розповів про пережите у в'язницях так званої «ДНР». МІПЛ. 06.09.2024. URL: <https://mipl.org.ua/sprava-izolyaciyi-prokuror-taras-semkiv-pro-nedovichnyj-vyrok-kulykovskomu-robotu-z-poterpilymy-ta-nedoshkonalosti-zakoniv/>

106 Катівня у школі: аналіз свідчень утримуваних у селі Біляївка Херсонської області / О. Синюк, Є. Сокурєнко; Центр прав людини ZMINA. Київ, 2023. С. 11. URL: <https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/08/kativnya-u-shkoli-fin-1.pdf>; 85 % чоловіків пройде через цей ізолятор: аналіз свідчень утримуваних у райвідділі поліції під час окупації Куп'янська / О. Синюк, Є. Сокурєнко, С. Кочмарський; Центр прав людини ZMINA. Київ, 2024. С. 1. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/01/kupyansk_ukr_web.pdf

107 Катівня у школі: аналіз свідчень утримуваних у селі Біляївка Херсонської області / О. Синюк, Є. Сокурєнко; Центр прав людини ZMINA. Київ, 2023, с.13: <https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/08/kativnya-u-shkoli-fin-1.pdf>; 85 % чоловіків пройде через цей ізолятор: аналіз свідчень утримуваних у райвідділі поліції під час окупації Куп'янська / О. Синюк, Є. Сокурєнко, С. Кочмарський; Центр прав людини ZMINA. Київ, 2024. С. 21. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/01/kupyansk_ukr_web.pdf

108 Катівня у школі: аналіз свідчень утримуваних у селі Біляївка Херсонської області / О. Синюк, Є. Сокурєнко; Центр прав людини ZMINA. Київ, 2023. С. 12. URL: <https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/08/kativnya-u-shkoli-fin-1.pdf>; 85 % чоловіків пройде через цей ізолятор: аналіз свідчень утримуваних у райвідділі поліції під час окупації Куп'янська / О. Синюк, Є. Сокурєнко, С. Кочмарський; Центр прав людини ZMINA. Київ, 2024. С. 21. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/01/kupyansk_ukr_web.pdf

109 85 % чоловіків пройде через цей ізолятор: аналіз свідчень утримуваних у райвідділі поліції під час окупації Куп'янська / О. Синюк, Є. Сокурєнко, С. Кочмарський; Центр прав людини ZMINA. Київ, 2024. С. 22. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/01/kupyansk_ukr_web.pdf; «Жіночі камери» херсонської катівні: аналітичний звіт за свідченнями утримуваних / О. Синюк, Є. Сокурєнко, Н. Охотнікова; Центр прав людини ZMINA. Київ, 2023. С. 25. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/07/women_kherson_ukr_web.pdf

110 Незаконні затримання, катування і жорстоке поводження з цивільним населенням України: подібність практик вчинення злочинів в областях, окупованих Росією у 2022 році / Б. Петруньок; Центр прав людини ZMINA. 2024. С. 16. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/01/brief_ukr_web.pdf

111 «Жіночі камери» херсонської катівні: аналітичний звіт за свідченнями утримуваних / О. Синюк, Є. Сокурєнко, Н. Охотнікова; Центр прав людини ZMINA. Київ, 2023. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/07/women_kherson_ukr_web.pdf; Катівня у школі: аналіз свідчень утримуваних у селі Біляївка Херсонської області / О. Синюк, Є. Сокурєнко; Центр прав людини ZMINA. Київ, 2023. URL: <https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/08/kativnya-u-shkoli-fin-1.pdf>

112 85 % чоловіків пройде через цей ізолятор: аналіз свідчень утримуваних у райвідділі поліції під час окупації Куп'янська / О. Синюк, Є. Сокурєнко, С. Кочмарський; Центр прав людини ZMINA. Київ, 2024. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/01/kupyansk_ukr_web.pdf

113 Анатомія систематичного злочину: як Росія переслідує цивільне населення. МІПЛ. 2024. URL: <https://mipl.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/anatomiya-systematichnogo-zlochyynu.pdf>

лякати та попередити будь-який подальший спротив, а також як метод покарання за реальну або уявну підтримку України чи спротив окупації¹¹⁴.

Отже, катування ставали наступним етапом після затримання осіб. Їхнім основним завданням була ізоляція конкретних осіб від громади, поширення терору серед місцевого населення та залякування конкретних осіб. Катування були спрямовані на те, щоб примусити осіб, до яких вони застосовувалися, до конкретних дій – надання інформації, припинення спротиву, погодження на співпрацю. Втім, катування можуть практикувати представники РФ як садистську практику, без жодної окремої мети, що доводять численні інтерв'ю зі звільненими українськими військовими, яких утримувала РФ¹¹⁵.

2.7. Вбивства та позасудові страти

Вбивства та позасудові страти також були частиною закріплення контролю над захопленими територіями і мали систематичний характер¹¹⁶. Вони відбувалися як у місцях утримання, після незаконних затримань і катувань, так і на місці, зокрема на вулиці

або ж в приватних помешканнях осіб¹¹⁷. Одним із найяскравіших прикладів є вбивства та позасудові страти, скоєні в Бучі представниками РФ, яких згодом президент РФ нагородив за «стійкість і відвагу», присвоївши бригаді звання «гвардійської»¹¹⁸. Однак не лише виокремлена бригада вдавалася до цього злочину задля контролю та залякування місцевого населення. Факти вбивств і позасудових страт за різних обставин були зафіксовані в усіх регіонах України, де перебували російські військові – у Чернігівській, Київській, Харківській, Сумській, Херсонській областях¹¹⁹. Такі випадки фіксувалися і на початку збройної агресії в 2014 році в Криму¹²⁰ та на окупованих територіях Донецької та Луганської областей¹²¹.

Найбільш вірогідно вбивства та позасудові страти представники РФ вчиняли з метою попередити будь-яку реальну чи уявну загрозу, яку представники місцевого населення могли становити для здійснення влади на захопленій території. Позасудові страти також слугували попередженням про наслідки іншим особам на контрольованій РФ території щодо можливого спротиву. Позасудові страти осіб, які перед тим зазнали незаконного затриман-

114 Незалежна міжнародна комісія з розслідування порушень в Україні 27 лютого – 31 березня 2023. П. 73. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_UA.pdf; Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 серпня 2022 р. – 31 січня 2023 р. УВКПЛ. Жовтень 2023. П. 50. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-10/23-10-04%20ОНЧР%2036th%20periodic%20report%20UKR_0.pdf; 85 % чоловіків пройде через цей ізолятор: аналіз свідчень утримуваних у райвідділі поліції під час окупації Куп'янська / О. Синюк, Є. Сокуренько, С. Кочмарський; Центр прав людини ZMINA. Київ, 2024. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/01/kupjansk_ukr_web.pdf; Анатомія систематичного злочину: як Росія переслідує цивільне населення. МІПЛ, 2024. URL: <https://mipl.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/anatomiya-sistematychnogo-zlochynu.pdf>

115 Свідчення колишніх військовополонених наведені у численних розслідуваннях Медійної ініціативи за права людини. Вирізали «Z» на щоках, морили голодом і катували до смерті: як полонених українців знищують у Тульській колонії. МІПЛ. 08.02.2024. URL: <https://mipl.org.ua/vyryzaly-z-na-shhokah-moryly-golodom-i-katuvaly-do-smerti-yak-polonenyh-ukrayincziv-znyshhuyut-u-tulskij-koloniji/>

116 Незалежна міжнародна комісія з розслідування порушень в Україні 27 лютого – 31 березня 2023. П. 48. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_UA.pdf

117 Вбивства цивільних осіб: свавільні страти та напади на окремих цивільних осіб у Київській, Чернігівській і Сумській областях у контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну, 24 лютого – 31 жовтня 2022. УВКПЛ. Грудень 2022. П. 64–68. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ukraine/2022/2022-12-07-ОНЧР-Thematic-Report-Killings-UKR.pdf>

118 Путін дав почесне звання військовій бригаді, яка скоїла воєнні злочини в Бучі. Суспільне Новини. 18.04.2022. URL: <https://suspijne.media/230069-putin-dav-pocesne-zvanna-vijskovij-brigadi-aka-skoila-voenni-zlocini-v-buci/>

119 Російська армія: Приречені на жорстокість. Позасудові страти. Freerights Association. 18.05.2024. URL: <https://umdpl.info/news/pozasudovi-straty/>

120 Report on violations and abuses of international humanitarian and human rights law, war crimes and crimes against humanity, related to the arbitrary deprivation of liberty of Ukrainian civilians by the Russian Federation. OSCE. 25.04.2024. P. 51. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/f/4/567367_0.pdf

121 Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні 16 травня – 15 серпня 2017 року. УВКПЛ ООН. П. 40–42. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/UA/UAReport19th_UKR.pdf

ня та катувань, зокрема могли бути покаранням за відмову у співпраці, усуненням таких осіб і приховуванням фактів вчинення інших злочинів представниками РФ.

2.8. Цілеспрямоване переслідування представників місцевої влади

Окремим об'єктом атак із боку РФ під час захоплення територій з 24 лютого 2022 року стали атаки на осіб, які мають формальну та неформальну владу та вплив на місцеві громади (представники ОМС, державних адміністрацій, активісти тощо). На відміну від попередніх, цю практику РФ масово не застосовувала у 2014–2015 роках. Вірогідно, поясненням є вже викладена вище гіпотеза, що у 2014 році, спираючись на політичну кризу в Україні, відсутність жорсткої позиції центральної влади щодо спротиву, яка б впливала на рішення на локальному рівні, а також тривале застосування «м'якої сили» ще до початку агресії, РФ встановила свою владу на захоплених територіях без застосування системної практики переслідування представників місцевого самоврядування. Однак у 2022 році, маючи менше засобів впливу в межах застосування «м'якої сили», зустрівши спротив на локальному рівні, який спирався на чітку позицію центральної влади щодо необхідності протидії збройній агресії, РФ зосередилася на тиску та переслідуванні місцевої влади будь-якими методами – переконанням співпрацювати, примусом до такої співпраці або ж повним витісненням чи усуненням тих представників, які відмовилися співпрацювати.

Ці особи вже виділялись як окрема категорія, яка стала ціллю незаконних затримань, а також катувань і позасудових

страт. Крім цього, через особливий статус таких осіб та їхній вплив на настрої в громадах, до них також застосовувалися і засоби психологічного тиску для схилення до співпраці з РФ. Представники РФ пріоритетно намагалися залучитися підтримкою представників місцевої влади через заохочення або залякування, з метою якомога швидшого підкорення місцевого населення. Відповідно, у разі відмови у співпраці¹²² представників влади незаконно затримували або ж намагалися примусити до співпраці, використовуючи членів родини як заручників. Затримання представників влади також використовувалося для ізоляції їх від громади, створення серед місцевого населення відчуття незахищеності та відсутності будь-якого контролю над справами в громаді, окрім російського.

«Розпочалось все з толерантних розмов про те, що вони давно спостерігають. У мене колись була висловлена підтримка ОПЗЖ (прим. ред.: Опозиційна платформа – за життя)¹²³, тому я маю бути толерантна і вони можуть запропонувати різні посади, починаючи від начальника відділу до міністра закордонної справи ЛНР. Закордонні справи ДНР перспектива дуже гарна. Потім почав говорити про те, що в мене гарний рейтинг і люди мені довіряють і наскільки вони намагалися зруйнувати довіру. Все ж таки останні вибори показали, що в мене беззаперечний рейтинг серед довіри серед населення, тому я можу спробувати балотуватися в Раду ДНР. Мене цікавить, якщо буде питання стояти, ким я хочу бути, я хочу бути людиною, то ні, однозначно ні, тому що на той час вже відбулись затримання проукраїнського населення після мітингу. І в мене було такі, як майже це була середина березня, а я мало за цей час спала, можливо, сутки, за дві неділі, тому що я

¹²² Ситуація з правами людини під час російської окупації території України та її наслідки 24 лютого 2022 року – 31 грудня 2023 року. УВКПЛ. 20.03.2024. П. 83–86. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-04/2024-03-20-OHCHR-Report-Occupation-Aftermath-UKR.pdf>

¹²³ Проросійська політична партія, заборонена в Україні з вересня 2022 року.

РОЗДІЛ 2

СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ ЩОДО СИТУАЦІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

не могла спати. Емоційно було дуже непросто. І потім він почав вже йтися по іншим м'ячикам. Це про загрозу моєму життю, про всілякі речі, які можуть відбуватися з людьми, які працюють в міській раді, що вони там багато чого знають»¹²⁴.

У частині випадків до таких осіб застосовувалися катування як засіб примусу до співпраці або ж позасудові страти з метою усунути таку особу та передати владу в громаді іншій особі, більш лояльній до РФ. Станом на 5 грудня 2024 року щонайменше шість представників місцевого самоврядування незаконно утримуються представниками РФ.

Порушення проти представників влади були вмотивовані позицією, які ці особи займали в громаді. Якщо у представників РФ не виходило схилити таких осіб до співпраці, їх усували від влади та часто заміняли, зокрема представниками з раніше окупованих територій для створення ілюзії «свого» керівника в громаді, який не є просто представником РФ. Ці дії були спрямовані на перехід на наступний етап підкорення місцевого населення – встановлення влади, цивільної адміністрації, яка стане засобом впровадження російської політики на місцевому рівні на ТОТ.

124 Інтерв'ю з жителькою Луганської області.

РОЗДІЛ 3

**Системні практики
порушення прав людини під
час утримання контролю
над територіями (грубі
порушення, політики)**

Системні практики порушення прав людини під час утримання контролю над територіями (грубі порушення, політики)

Окупацію українських територій як у 2014 році, так і в 2022 році РФ не розглядала як тимчасову. Всупереч нормам міжнародного гуманітарного права, які покликані забезпечити тимчасовість режиму окупації, як-от заборону поширювати власне законодавство¹²⁵, втручатися без потреби в управлінні територією¹²⁶ тощо, РФ спрямувала всі зусилля не лише на захоплення, а й утримання цих територій.

Проведення незаконних, так званих референдумів щодо статусу окупованих територій (АР Крим, м. Севастополь, а також окупованих територій частин Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей), які суперечать як основоположним принципам міжнародного права, так і українському законодавству, є яскравим прикладом використання РФ демократичних інститутів для легітимізації власних протиправних дій. Окрім власне незаконного включення цих територій у свій склад¹²⁷, РФ поширила на ТОТ України дію свого законодавства, політик і системи управління в усіх сферах життя, власних систем право-

суддя, оподаткування, соціального захисту і надання соціальних послуг, регулювання приватної власності, освіти, працевлаштування, валюти та митного регулювання, аж до зміни часового поясу¹²⁸.

Такі дії супроводжуються системними та масовими адміністративними практиками, що призводять до грубих порушень прав людини¹²⁹, частина яких є продовженням таких порушень щодо власного населення на території РФ, як-от незаконні позбавлення волі, катування, судові політично мотивовані переслідування, позбавлення майнових прав, обмеження свободи слова, свободи мирних зібрань тощо.

Окремим напрямом впливу є контроль над ідентичністю місцевих жителів. Частина порушень, що стосуються свободи вираження поглядів, доступу до інформації, можливості користуватися власною мовою та культурою, особливо серед дітей та молоді, спрямовані на заборону проявів української ідентичності та у довгостроковій меті – на знищення української ідентичності на окупованій території.

125 IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 р., стаття 43. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

126 Наприклад, Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року, стаття 54. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

127 О принятии в Российскую Федерацию Донецкой Народной Республики и образовании в составе Российской Федерации нового субъекта – Донецкой Народной Республики: Федеральный конституционный закон от 4 октября 2022 г. № 5-ФКЗ. URL: <https://docs.cntd.ru/document/351923141>; О принятии в Российскую Федерацию Луганской Народной Республики и образовании в составе Российской Федерации нового субъекта – Луганской Народной Республики: Федеральный конституционный закон от 4 октября 2022 г. № 6-ФКЗ. URL: <https://docs.cntd.ru/document/351923142>; О принятии в Российскую Федерацию Запорожской области и образовании в составе Российской Федерации нового субъекта – Запорожской области: Федеральный конституционный закон от 4 октября 2022 г. № 7-ФКЗ. URL: <https://docs.cntd.ru/document/351923140>; О принятии в Российскую Федерацию Херсонской области и образовании в составе Российской Федерации нового субъекта – Херсонской области: Федеральный конституционный закон от 4 октября 2022 г. № 8-ФКЗ. URL: <https://docs.cntd.ru/document/351923135>

128 О внесении изменения в статью 5 Федерального закона «Об исчислении времени»: Федеральный закон от 14 апреля 2023 г. № 130-ФЗ: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_444714/#dst100008

129 Case of Ukraine v. Russia (Re Crimea) (Applications nos. 20958/14 and 38334/18). База даних HUDOC практики ЄСПЛ. 25.06.2024. П. 947-949. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-235139>

З цією ж метою РФ веде цілеспрямовану політику знищення української культурної сфери на ТОТ України, спрямовуючи особливу увагу на ті об'єкти культурної спадщини, які важливі для української історії, є свідченням її незалежності та суперечать російському наративу «єдиного народу» та «спільної історії». Так, наприклад, представники РФ активно прибирають меморіали Голодомору та повертають пам'ятники радянським діячам. Окрім переведення культурних споруд та інститутів під російський контроль, представники РФ вилучають культурні об'єкти на окупованих територіях і переміщують їх на територію РФ, проводять незаконні «реставрації» об'єктів культурної спадщини, що, зокрема, призводить до їх знищення¹³⁰.

Окрему увагу РФ приділяє обмеженню релігійної свободи, виділяючи це як аспект української ідентичності. Окрім знищення релігійних споруд, РФ веде політику переслідування окремих конфесій та релігійних діячів на ТОТ України – у релігійних спорудах проводяться «рейди», фіксується присутність вірян на служіннях, будівлі, що належать громадам, відбирають та передають іншим російським організаціям чи установам. Окремі релігійні громади РФ оголошує «екстремістськими», як-от Свідків Єгови та Хізб-ут-Тахрір аль-Ісламі. Ще однією з підстав переслідування окремих конфесій, наприклад ПЦУ та Української Греко-Католицької Церкви, стало використання ними української мови в богослужіннях¹³¹.

Основною та кінцевою метою цих порушень є «інтеграція» населення ТОТ України в правову реальність РФ, забезпечення повного контролю над цивільним населенням окупованих територій, його перетво-

рення на «нових росіян», розірвання їхнього зв'язку з Державою Україна та фізичного витіснення із захоплених територій тих, хто є нелояльними й так і не підкорився РФ.

3.1. Нав'язування громадянства РФ

РФ, ставлячи перед собою ціль повністю і невідворотно включити ТОТ України в свій склад та зробити їхнє повернення під контроль України неможливим, концентрується на перетворенні всього населення цих територій на громадян РФ. Набуття громадянства держави передбачає зв'язок із нею, а також виникнення певного набору обов'язків перед державою громадянства. Це створює як умови додаткового контролю над населенням через реєстрацію, оподаткування, прив'язку послуг до наявності громадянства, так і передумови для відповідальності за порушення законодавства щодо «лояльності» своїй державі – уможлиблює засудження за державну зраду й інші злочини, суб'єктами яких можуть бути лише громадяни РФ.

РФ застосовує, по суті, три підходи щодо нав'язування свого громадянства жителям ТОТ України. За окупацією Криму в 2014 році настало повністю автоматичне примусове набуття громадянства РФ¹³² – відповідний закон передбачав, що громадяни України та особи без громадянства, які мали реєстрацію місця проживання на території Кримського півострова станом на 18 березня 2014 року, на момент «прийняття Криму в склад РФ» автоматично отримували громадянство РФ¹³³. Подати заяву про відмову за передбаченою російським законодавством процедурою було майже неможливо через послідовні обме-

130 Ситуація з правами людини під час російської окупації території України та її наслідки 24 лютого 2022 року – 31 грудня 2023 року. УВКПЛ. 20.03.2024. П. 137–139. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-04/2024-03-20-OHCHR-Report-Occupation-Aftermath-UKR.pdf>

131 Брицин М., Васін М. Віра під вогнем: досліджуючи релігійну свободу в умовах війни в Україні / Франклін, Теннессі, США: Місія Євразія, 2023. С. 16. URL: <https://sofiyske-bratstvo.org/wp-content/uploads/2024/12/vira-pid-vognem.pdf>

132 «Права людини в контексті автоматичної натуралізації в Криму». Правова ініціатива відкритого суспільства. 2018. URL: <https://drive.google.com/file/d/109ZY51Ns8PB8VFFvPlecnwL4N8SabsT3/view>

133 О принятии в РФ Республики Крым и образовании в составе РФ новых субъектов Республики Крым и города федерального значения Севастополя: Федеральный Закон № 6-ФКЗ, статья 2. URL: <https://rg.ru/documents/2014/03/22/krym-dok.html>

РОЗДІЛ 3

СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ ЩОДО СИТУАЦІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

ження – часу на подачу, місць, де можна було подати таку заяву, тощо¹³⁴.

У подальшому для інших окупованих територій був використаний інший підхід. Спочатку після окупації окремих районів Донецької та Луганської областей РФ поступово спрощувала отримання російського паспорта. Втім, оформлення паспорта відбувалося за межами ТОТ України, на території РФ. З повномасштабним вторгненням, окупацією нових територій України та початком нової фази окупації окремих районів Донецької та Луганської областей, які теж були незаконно включені до складу РФ, підхід до паспортизації місцевого населення змінився. Росія намагається створити ілюзію добровільності набуття свого громадянства та посилити наратив про «присягання на вірність» через отримання паспорта. Саме тому, хоча федеральні закони про прийняття окупованих українських територій до складу РФ також передбачали набуття жителями цих територій громадянства, його «автоматичність» обмежувалася вимогою «складення присяги громадянина РФ»¹³⁵. Абсолютно позбавленими права вибору залишилися неповнолітні – у разі набуття громадян-

ства РФ батьками, вони набувають його автоматично, а дітям, які перебувають у російських установах догляду за дітьми¹³⁶, або під опікою в російських родинах, російське громадянство може надавати президент РФ на запит російських батьків або ж навіть керівників установ¹³⁷.

При цьому незаконне розповсюдження на ТОТ України російського законодавства створило умови, за яких проживання на окупованих територіях без отримання російського паспорта, а також виїзд із цих територій, є значно ускладненими чи взагалі неможливими. Особи, які не отримали паспорт РФ, стають фактично «іноземцями» і повинні узаконювати своє перебування на власній території, з підвищеною увагою до себе спецслужб РФ, обмеженням права перебування¹³⁸. Натепер іноземним громадянам, які без належних правових підстав перебувають на території РФ, дається час на виїзд або врегулювання свого правового статусу до 30 квітня 2025 року¹³⁹.

Ба більше, без російського громадянства на ТОТ України особи позбавлені доступу як до отримання, так і до надання медичних послуг¹⁴⁰, соціального захисту¹⁴¹,

134 Аналітичний звіт «Нав'язування громадянам України громадянства РФ на окупованій території України та в РФ» / Юрій Микитин, Олег Колесніченко, Ольга Лотоцька-Колесніченко, Надія Васьківська, Любов Смачило, Катерина Рашевська, за ред. Альони Луньової, Онисії Синюк. 2024. С. 24. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/03/passport_web.pdf

135 О принятии в Российскую Федерацию Донецкой Народной Республики и образовании в составе Российской Федерации нового субъекта – Донецкой Народной Республики: Федеральный конституционный закон от 4 октября 2022 г. № 5-ФКЗ. URL: <https://docs.cntd.ru/document/351923141>; О принятии в Российскую Федерацию Луганской Народной Республики и образовании в составе Российской Федерации нового субъекта – Луганской Народной Республики: Федеральный конституционный закон от 4 октября 2022 г. № 6-ФКЗ. URL: <https://docs.cntd.ru/document/351923142>

136 Під такими установами маються на увазі установи, визначені в Указі Президента РФ № 11: організації для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в які під нагляд поміщена дитина, освітні та медичні організації, організації, що надають соціальні послуги.

137 Об определении отдельных категорий иностранных граждан и лиц без гражданства, имеющих право обратиться с заявлением о приеме в гражданство Российской Федерации: Указ Президента Российской Федерации от 4 января 2024 г. № 11. URL: http://publication.pravo.gov.ru/document/0001202401040003?index=3&fbclid=IwAR08rRV9qWHw1_pQ3TovbT41bkNnf0XOnifDXvKpvPaXynL5ffUCHsNeKU

138 Об особенностях правового положения отдельных категорий иностранных граждан и лиц без гражданства в Российской Федерации: Указ Президента РФ от 27 октября 2023 г. № 307. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202304270013?index=1>

139 О временных мерах по урегулированию правового положения отдельных категорий иностранных граждан и лиц без гражданства в Российской Федерации в связи с применением режима высылки: Указ Президента Российской Федерации от 30 декабря 2024 г. № 1126. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/document/0001202412300002>

140 Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 березня – 31 травня, 2024 р. УВКПЛ. 03.07.2024. П. 44. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-07/24-07-03%20OHCHR%2039th%20periodic%20report%20on%20Ukraine_UKR.pdf; Аналітичний звіт «Нав'язування громадянам України громадянства РФ на окупованій території України та в РФ» / Юрій Микитин, Олег Колесніченко, Ольга Лотоцька-Колесніченко, Надія Васьківська, Любов Смачило, Катерина Рашевська, за ред. Альони Луньової, Онисії Синюк. 2024. С. 35. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/03/passport_web.pdf

141 Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 лютого – 31 липня 2023 р. УВКПЛ. 04.10.2023. П. 102. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-10/23-10-04%20OHCHR%2036th%20periodic%20report%20UKR_0.pdf

обмежені в праві на освіту¹⁴² та трудових прав¹⁴³ тощо.

«Ну спочатку, коли ще вони не заграбастали все. Всю... все управління в Олешках, то можна було ще деякий час працювати ще наші українці там. А потім, коли вони уже зайшли, почали свої права там качать, вони і своїх там поставили керівників і... тоді уже було да. Тада уже було тяжко. Тоді без паспорта не... нічого, тільки надо російський паспорт було получать, щоб можна було в лікарню, щоб можна було щось ето, тільки треба було получать російський паспорт»¹⁴⁴.

Тиск з метою змусити отримати російський паспорт вчиняється і через маніпуляцію з правом власності. Так, наприклад, передбачається конфіскація житла, яке «не використовується» – за яке не сплачуються комунальні послуги або щодо нього відсутні записи в російському реєстрі нерухомості, для чого також потрібно отримати російський паспорт. При цьому підтвердити використання майна можливо лише особисто¹⁴⁵.

Відмова отримати російський паспорт мала наслідком загрозу особистій безпеці – відсутність російського документа провокує цікавість з боку правоохоронних органів і збройних сил РФ¹⁴⁶, аж до погроз батькам позбавити їх батьківських прав у разі неотримання дитиною російського громадянства¹⁴⁷.

Примус до набуття російського громадянства є засобом створення повністю російського середовища на окупованій території. Відмова від отримання паспорта тягне за собою обмеження в доступі до базових прав та послуг й унеможливлення життя на ТОТ України. Таким чином РФ також змінює демографічний склад населення – примушуючи до виїзду тих, хто не погоджується отримати паспорт і не може без нього вижити, та примушуючи тих, хто залишається, до «демонстрації лояльності». РФ використовує паспортизацію як засіб контролю за населенням окупованих територій через покладання на нього обов'язків громадянина, як-от військової служби, та уможливлення притягнення таких осіб до відповідальності за злочини, суб'єктом яких є виключно громадянин РФ.

3.2. Примус до служби у збройних силах ворожої держави / до участі у воєнних діях проти власної країни

Одночасно особи, які набувають паспорт РФ, стають військовозобов'язаними. РФ широко використовує практику примусу місцевого населення до служби у своїх збройних силах, а також до участі у воєнних діях проти власної держави. Військовий призов в РФ розповсюджувався на територію АР Крим і м. Севастополь від початку окупа-

142 Аналітичний звіт «Нав'язування громадянам України громадянства РФ на окупованій території України та в РФ» / Юрій Микитин, Олег Колесніченко, Ольга Лотоцька-Колесніченко, Надія Васьківська, Любов Смачило, Катерина Рашевська, за ред. Альони Луньової, Онисії Синюк. 2024. С. 40. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/03/passport_web.pdf

143 Ситуація з правами людини під час російської окупації території України та її наслідки 24 лютого 2022 року – 31 грудня 2023 року. УВКПЛ. 20.03.2024. П. 116. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-04/2024-03-20-ОНЧНР-Report-Occupation-Aftermath-UKR.pdf>; Аналітичний звіт «Нав'язування громадянам України громадянства РФ на окупованій території України та в РФ» / Юрій Микитин, Олег Колесніченко, Ольга Лотоцька-Колесніченко, Надія Васьківська, Любов Смачило, Катерина Рашевська, за ред. Альони Луньової, Онисії Синюк. 2024. С. 40. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/03/passport_web.pdf

144 Інтерв'ю з жителькою Херсонської області.

145 Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 березня – 31 травня, 2024 р. УВКПЛ. 03.07.2024. П. 49. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-07/24-07-03%20ОНЧНР%2039th%20periodic%20report%20on%20Ukraine_UKR.pdf; Аналітичний звіт «Нав'язування громадянам України громадянства РФ на окупованій території України та в РФ» / Юрій Микитин, Олег Колесніченко, Ольга Лотоцька-Колесніченко, Надія Васьківська, Любов Смачило, Катерина Рашевська, за ред. Альони Луньової, Онисії Синюк. 2024. С. 41. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/03/passport_web.pdf

146 Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 лютого – 31 липня 2023 р. УВКПЛ. 04.10.2023. П. 101. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-10/23-10-04%20ОНЧНР%2036th%20periodic%20report%20UHR_0.pdf

147 Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 березня – 31 травня 2024 р. УВКПЛ. 03.07.2024. П. 45. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-07/24-07-03%20ОНЧНР%2039th%20periodic%20report%20on%20Ukraine_UKR.pdf

РОЗДІЛ 3

СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ ЩОДО СИТУАЦІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

ції у 2014 році. За цей час було реалізовано 20 призовних кампаній, остання з яких завершилася 31 грудня 2024 року, та до лав збройних сил РФ призвано щонайменше 50 тис. кримчан, більшість з яких імовірно є громадянами України¹⁴⁸. За планом, у межах так званої «часткової мобілізації», оголошеної 21 вересня 2022 року, планувалося мобілізувати 10 тисяч жителів Криму¹⁴⁹.

Незважаючи на ілюзію «незалежності» так званих ЛНР / ДНР, РФ активно залучала місцеве населення до участі у власних збройних силах – ще у 2014 році були створені 1-й армійський корпус «Донецької народної республіки» і 2-й армійський корпус «Луганської народної республіки», які були повністю підпорядковані російській армії і налічували близько 35 тис. солдатів¹⁵⁰. Спрощення процедури отримання російського паспорта для жителів цих регіонів ще до повномасштабного вторгнення також використовувалося для залучення до збройних сил, враховуючи військовий обов'язок.

Жителі окупованих районів Донецької та Луганської областей підпали під «загальну мобілізацію», яку оголосили голови окупаційних адміністрацій на окупованій території Донецької та Луганської областей в один день – 19 лютого 2022 року. За інформацією Головного управління розвідки Міністерства оборони України, з початку 2022 року РФ на ТОТ України примусово мобілізувала до своєї армії від 55 тис. до 60 тис. чоловіків¹⁵¹. У російських джерелах повідомляється, що на території так званих ЛНР / ДНР під час мобілізації було мобілізовано 79 800 осіб¹⁵².

Мобілізація також відбувалася в умовах обмеження вільного пересування, зокрема обмеження виїзду чоловіків¹⁵³. З метою примусу до участі у воєнних діях проти України на цих територіях чоловіків «виловлювали» на вулиці і доставляли до військкомату. Затриманим не повідомляли про їхнє місцезнаходження та напрямок руху, додатково вилучали телефони, аби обмежити можливість зв'язатися з рідними. Будь-які документи про відстрочку від призову чи бронювання за підприємством ігнорувалися та знищувалися на місці. Активно проводилися «перевірки» комунальних закладів і приватних житлових приміщень на окупованих територіях для виявлення чоловіків, а також навчальних закладів. За ухилення від «мобілізації» особам погрожували ув'язненням «на сім років», а рідним, які їх укривають, – декількома роками позбавлення волі. Законодавства так званих ЛНР / ДНР загалом передбачали відповідальність за ухилення від військового обліку та мобілізації¹⁵⁴.

При цьому залучення місцевих жителів до служби супроводжувалося створенням ілюзії «добровільності» – чоловіків змушували підписувати заяви про добровільний вступ до збройних формувань в умовах психологічного та фізичного впливу.

Незаконне включення ТОТ України до складу РФ змінило ситуацію щодо призову на цих територіях – нове законодавство передбачало, що призов на військову службу громадян РФ, що проживають на окупованих територіях Запорізької та Херсонської областей, розпочинається

148 За інформацією, наданою Представництвом Президента України в АРК за запитом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

149 Аналітичний звіт «Примусова мобілізація Російською Федерацією громадян України на окупованій території України: факти та правова кваліфікація». Коаліція «Україна. 5 ранку». Вересень 2022. URL: <https://zmina.ua/publication/prymusova-mobilizacziya-rosijskoyu-federacziyeyu-gromadyan-ukrayiny-na-okupovanij-terytoriyi-ukrayiny-fakty-ta-pravova-kvalifikacziya/> Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 лютого – 31 липня 2023 р. УВКПЛ. 04.10.2023. П. 101. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-10/23-10-04%20ООНЧРР%2036th%20periodic%20report%20UKR_0.pdf

150 На основі непублічних досліджень Centre for Information Resilience та Детектор Медіа.

151 Як Росія сьогодні обманює захоплений Донбас? Донбас Реаліті. 30.07.2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=SCKlp9-trqU>

152 Организационно-мобилизационным органам предстоит и далее совершенствовать свою работу по всем направлениям деятельности. Министерство обороны Российской Федерации. 27.03.2023. URL: <https://web.archive.org/web/20230525144447/https://voenkom.ric.mil.ru/Stati/item/495317/>

153 На основі непублічних досліджень Centre for Information Resilience та Детектор Медіа.

154 Аналітичний звіт «Примусова мобілізація Російською Федерацією громадян України на окупованій території України: факти та правова кваліфікація» / Онисія Синюк, Андрій Яковлев, Микита Петровець, Дар'я Свиридова. Коаліція «Україна. 5 ранку». Вересень 2022. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/01/mobilization_ukr.pdf

з 2023 року¹⁵⁵. За інформацією Головного управління розвідки Міністерства оборони України, під час осіннього призову 2024 року РФ призвала на ТОТ Запорізької та Херсонської областей близько 300 осіб¹⁵⁶. Що ж стосується так званих ЛНР / ДНР, військовослужбовці, які на момент включення так званих ЛНР / ДНР у склад РФ проходили службу у «воєнних формуваннях» цих утворень, продовжили проходити її згідно з законодавством РФ до законодавчого врегулювання питання про укладення з ними контрактів чи про звільнення зі служби. Передбачалося, що такі військовослужбовці мають встановлений законодавством РФ статус військовослужбовців, що проходять службу за контрактом¹⁵⁷. Обидві призовні кампанії 2024 року проводилися на всіх окупованих територіях України.

З метою примусу РФ також широко використовує адміністративну та кримінальну відповідальність за ухилення від військового обліку та служби. Наприклад, з 2015 року до окупаційних «судів» на ТОТ АР Крим та м. Севастополь надійшло 553 кримінальних проваджень за статтею 328 Кримінального кодексу РФ щодо осіб, які ухиляються від призову на військову службу або альтернативну цивільну службу. З них 244 (44 %) – після 24 лютого 2022 року, тобто після початку повномасштабного вторгнення російських військ в Україну¹⁵⁸.

На основі непублічних досліджень Centre for Information Resilience (CIR) і Директор Медіа, продовжуються і намагання

створити образ великої кількості добровольців долучитися до збройних сил РФ, зокрема, чиниться тиск на резервістів, громадян, які перебувають у запасі, та призовників, щоб ті підписали контракти, які зобов'язують їх до військової служби у РФ. Методи тиску застосовуються різні – від заохочень, переважно високої заробітної плати, до насильства, утисків, погроз тощо. До осіб, які були мобілізовані в межах мобілізаційної кампанії в так званих ЛНР / ДНР, застосовується ще один метод – погрози кримінальною відповідальністю та оголошення в розшук за самовільне залишення частини за відмову підписати контракт¹⁵⁹.

РФ також веде агресивну інформаційну політику щодо просування важливості та престижу військової служби. Пропаганда є невід'ємною частиною як у медійній сфері, так і в суспільній та освітній – додаються все нові «військові свята» та приводи для згадки про «учасників СВО», яких також активно залучають до спілкування з дітьми та молоддю.

Залучення місцевого населення на окупованих територіях до служби у російських збройних силах та участі у воєнних діях проти власної держави є як самоцілью – з метою збільшення мобілізаційного резерву та чисельності збройних сил РФ, так і додатковим засобом контролю і залякування. Через засоби пропаганди служби в збройних силах РФ також формується викривлене бачення причин і перебігу російської збройної агресії проти України у місцевого населення.

155 О принятии в Российскую Федерацию Херсонской области и образовании в составе Российской Федерации нового субъекта – Херсонской области: Федеральный конституционный закон от 4 октября 2022 г. № 8-ФКЗ. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_428186/

156 Примусовий призов – Росія активізує мобілізацію на ТОТ Запорізької та Херсонської областей. Офіційний Telegram-канал Головного управління розвідки Міністерства оборони України. 09.01.2025. URL: <https://t.me/DIUkraine/5184>

157 О принятии в Российскую Федерацию Донецкой Народной Республики и образовании в составе Российской Федерации нового субъекта – Донецкой Народной Республики: Федеральный конституционный закон от 4 октября 2022 г. № 5-ФКЗ. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_428188/

158 За інформацією, наданою Представництвом Президента України в АРК за запитом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

159 На основі непублічного дослідження ZMINA.

3.3. Використання російської судової та правоохоронної системи з метою переслідування місцевого населення

Російська судова система з'явилася на ТОТ Криму ще у 2014 році, а у 2022 році була поширена на всі інші території України, окуповані до та після 24 лютого 2022 року¹⁶⁰. Щонайменше судова система, створена Росією в окупованому Криму, вже визнана ЄСПЛ такою, що не є «заснованою законом» у межах статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод¹⁶¹.

Поширення російської судової та правоохоронної систем на ТОТ України стосувалося всіх етапів – від застосування на окупованій території російського законодавства, навіть ретроактивно¹⁶², до заміни місцевих суддів на російські, включення пенітенціарних закладів до федеральної системи та повне перенесення російської системи правосуддя на ТОТ України¹⁶³. Додатковим позбавленням засобів захисту стало також захоплення інституту адвокатури на ТОТ – для здійснення адвокатської діяльності в Криму з 2014 року, а після незаконного включення всіх інших територій до складу РФ, і на всіх ТОТ України, необхідно мати російське громадянство та здати кваліфікаційний іспит на знання російського законодавства¹⁶⁴. Ба більше, незалежні українські адвокати на ТОТ Украї-

ни, які надають захист громадянам України від політично мотивованих переслідувань РФ, самі стикаються з тиском і переслідуванням з боку окупаційної влади – погрозами, розгортанням дискредитаційних кампаній проти них у підконтрольних окупанту медіа, перешкоджанням адвокатській діяльності, обшуками в їхніх офісах і помешканнях під різними приводами, проти них порушують справи, які призводять до ув'язнення і штрафів¹⁶⁵.

Ще кримський досвід продемонстрував, що судова система, нав'язана РФ, не забезпечувала ефективний захист й належні стандарти справедливого правосуддя та була інструментом політичного переслідування¹⁶⁶.

Наприклад, поширення набула практика «видворення» місцевого населення на територію РФ, третіх країн або ж на територію, підконтрольну Уряду України, за рішеннями російських судів у межах адміністративної відповідальності, зокрема за «порушення міграційного законодавства». Внаслідок такого видворення особи не мали можливості отримати дозвіл на тимчасове проживання в РФ та посвідку на постійне проживання в РФ (рос. «вид на жительство») протягом періоду від 5 до 10 років та отримували заборону на в'їзд в РФ і, відповідно, на територію окупованого Криму, яку РФ незаконно вважає російською територією¹⁶⁷.

160 Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 серпня до 30 листопада 2023 р. УВКПЛ. 12.12.2023. П. 41. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ukraine/2023/23-12-12-OHCHR-37th-periodic-report-ukraine-UKR.pdf>

161 Ukraine v. Russia (re Crimea) [GC] – 20958/14 and 38334/18, Judgment 25.6.2024 [GC], June 2024. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-207622>

162 Ситуація з правами людини під час російської окупації території України та її наслідки 24 лютого 2022 року – 31 грудня 2023 року. УВКПЛ. 20.03.2024. П. 12. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-04/2024-03-20-OHCHR-Report-Occupation-Aftermath-UKR.pdf>

163 «Крым без правил. Тематический обзор ситуации с правами человека в условиях оккупации». Вып. 5. Оккупированное правосудие. Часть 1 / под общей ред.: С. Заец, Р. Мартыновский, Д. Свиридова. Киев, 2019. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2020/01/TO5_fin.pdf

164 Адвокаты в оккупации ситуация с соблюдением прав адвокатов в условиях вооруженного конфликта в Украине. УГСПЛ, РЦПЛ. 2018. С. 18. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2019/01/1_Advocates_occupation_2018.pdf

165 Переслідування і приниження: реалії адвокатів в реалії адвокатів в окупованому Криму / група експертів у галузі міжнародного права за підтримки Інституту СЕЕЛІ і Коаліції «Україна. П'ята ранку». 2023. С. 5. URL: <https://ulag.org.ua/uk/reports-and-materials/analytical-report-attorneys-under-occupation-in-crimea/>

166 Crimean process: observance of fair trial standards in politically motivated cases / ed. by Daria Svyrydova. Kyiv, 2018. P. 9. URL: https://zmina.info/upload/CrimeanProcessENG_Web.pdf

167 «Крым без правил. Тематический обзор ситуации с правами человека в условиях оккупации». – Специальный выпуск – Видворение Российской Федерацией гражданского населения с оккупированного Крыма / под общей ред.: С. Заец, Р. Мартыновский, Д. Свиридова. Киев, 2018. URL: <https://krymbezpravil.org.ua/wp-content/uploads/2023/05/КБП-Видворение.pdf>

У Криму також поширення набула практика притягнення осіб до відповідальності за «побутовий екстремізм»¹⁶⁸. За період з початку окупації до 2024 року в судовому порядку розглядалися 892 випадки в цій категорії, з яких загалом у 794 було ухвалено постанову про притягнення до адміністративної відповідальності. Щонайменше 107 випадків «побутового екстремізму» та відповідальність за нього стосувалися громадян України, які або зберігали українські книги, в яких у негативному контексті висвітлювалася діяльність Росії, або ж проявляли свою позицію на підтримку України, демонструючи символіку Української повстанської армії, організації «Правий сектор» чи полку «Азов»¹⁶⁹.

Крім того, після повномасштабного вторгнення в Україну РФ внесла зміни до кримінального й адміністративного законодавства, передбачивши відповідальність за публічні дії, спрямовані на дискредитацію використання збройних сил РФ¹⁷⁰, а також щодо публічного поширення явно неправдивої інформації про використання збройних сил РФ, виконання державними органами РФ своїх повноважень і публічних дій, спрямованих на дискредитацію використання збройних сил РФ з метою захисту інтересів РФ та її громадян, підтримки міжнародного миру та безпеки¹⁷¹. Лише протягом 2022 року питань про нібито дискредитацію збройних сил РФ розглядалося в «судах» Криму 234 рази

і у 194 випадках «суди» ухвалили постанови про призначення адміністративного стягнення¹⁷². За інформацією Представництва Президента України в АР Крим, станом на 24 лютого 2025 року до судів на ТОТ Кримського півострова й інших компетентних органів (відомо про один випадок розгляду комісією у справах неповнолітніх) надійшло 1242 випадки, кваліфіковані за статтею 20.3.3 Кодексу Російської Федерації про адміністративні правопорушення¹⁷³. З них у 1101 випадку було ухвалено постанову про накладення адміністративного стягнення у вигляді штрафу або приєднано до іншої справи за іншою статтею та ухвалено сукупне рішення. У 40 випадках розгляд матеріалів продовжувався. 520 (47 %) постанов ухвалено щодо жінок, та 580 (53 %) – щодо чоловіків. Загальний розмір застосованих штрафів становить щонайменше 35,5 млн руб.

Серед цих справ частина стосується публікації чи демонстрації закликів «Ні війни!» та «Stop War» та інших висловлювань проти війни, «Слава Україні», «Слава ЗСУ», та навіть справи, пов'язані з публічним прослуховуванням українських пісень військової тематики¹⁷⁴.

ЄСПЛ встановив, що в політиці РФ прослідковуються системні та широко поширені необґрунтовані обмеження у вираженні поглядів, пов'язані з війною в Україні. Заходи застосовувалися до спектру висловлювань, значно ширшого за ті, які можуть

168 У межах цього дослідження маються на увазі стаття 20.3 «Пропаганда або публічна демонстрація нацистської атрибутики чи символіки, або атрибутики чи символіки екстремістських організацій, або інших атрибутики чи символіки, пропаганда чи публічна демонстрація яких заборонені федеральними законами» та стаття 20.29 «Виробництво та розповсюдження екстремістських матеріалів» Кодексу РФ про адміністративні правопорушення (рос. «Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях»).

169 За інформацією, наданою Представництвом Президента України в АРК за запитом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

170 О внесении изменений в Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях: Федеральный закон от 4 марта 2022 г. № 31-ФЗ. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202203040006?index=9>

171 О внесении изменений в Уголовный кодекс Российской Федерации и статьи 150 и 151 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации: Федеральный закон от 25 марта 2022 г. № 63-ФЗ. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/document/0001202203250068>

172 Чим жив Крим 2022. Крим SOS. С. 11. URL: <https://krymsos.com/wp-content/uploads/2023/02/crimeasos-annual-situation-report-2022-ua.pdf>

173 Стаття 20.3.3 Кодексу Російської Федерації про адміністративні правопорушення.

Публічні дії, спрямовані на дискредитацію використання Збройних Сил Російської Федерації з метою захисту інтересів РФ та її громадян, підтримання міжнародного миру і безпеки або виконання державними органами РФ своїх повноважень із зазначеною метою, надання добровільними формуваннями, організаціями або особами сприяння у виконанні завдань, покладених на Збройні Сили РФ або війська національної гвардії РФ.

174 За інформацією, наданою Представництвом Президента України в АРК за запитом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

РОЗДІЛ 3

СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ ЩОДО СИТУАЦІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

справді загрожувати національній або громадській безпеці¹⁷⁵. Ба більше, характер і суворість застосованих покарань спрямовані не лише на покарання окремих осіб, а на залякування суспільства загалом, тим самим придушуючи публічне обговорення питань, які становлять суттєвий суспільний інтерес. Такий підхід неминуче створює атмосферу самоцензури, що заважає іншим реалізувати своє право на свободу вираження поглядів, що є необхідним для функціонування демократичного суспільства.

Правоохоронну та судову системи також активно використовують для придушення свободи мирних зібрань. Для цього застосовується як низка формальних підстав, спираючись на які зібрання забороняються на етапі отримання попереднього дозволу – від факту запиту на проведення зібрання в той же час і в тому ж місці іншими організаторами, до «заборони пропаганди нетрадиційних цінностей». Наступним етапом є власне залякування наслідками – адміністративною відповідальністю за проведення зібрань і силове припинення зібрань органами правопорядку й притягнення учасників до адміністративної відповідальності. На квітень 2019 року було зафіксовано 373 постанови щодо 358 осіб, ухвалених окупаційними судами, про призначення покарання за організацію мирних зібрань та участь у них¹⁷⁶.

Зі встановленням політичного контролю над окупованими територіями РФ намагається також легітимізувати попереднє насильство через проведення осіб, які переслідуються, через процедури російської

правоохоронної та судової систем, з використанням «антиекстремістського», «антитерористичного» та іншого репресивного законодавства. Деяким особам, які були затримані незаконно ще в межах першого етапу захоплення та утримання територій, які утримувалися всупереч законній процедурі, у результаті було висунуто офіційні обвинувачення¹⁷⁷. Крім того, РФ застосовує судові переслідування ретроактивно – у січні 2015 року обвинувачення в «організації масових заворушень» було висунуте учасникам мирного протесту, який відбувся 26 лютого 2014 року в м. Сімферополь під будівлею Верховної Ради АР Крим, ще до початку окупації Кримського півострова, що серед іншого мало фактично пряму мету покарання громадян України за спротив окупації¹⁷⁸.

«Дивіться, я в серпні місяці зробив таку акцію, коли зірвав прапор з приміщення селищної ради. Зафіксував цей факт у нас камера, і відповідно мене арештували, тримали мене два тижні у камері, ну як КПЗ (прим. ред.: ізолятор тимчасового тримання, рос.: камера предварительного заключення) називається, попереднього цього затримання, і в одиночці. Просто коли сталося, вони вже тоді не були ні судової системи, ні поліцейської. Вони це тільки налажували. І налагодили вони її тількидесь в вересні 23-го року. З'явилися у них судді, прокурори там і все таке. Точну дату не пам'ятаю, коли був суд. Цедесь 17-18 листопада 2023 року. У середині вересня на мене відкрили кримінальну справу. Знову її поновили»¹⁷⁹.

¹⁷⁵ Judgement in the Case of Novaya Gazeta and Others v. Russia, 11.02.2025. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-241738>

Згідно зі статтею 44 (2) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод рішення стане остаточним, якщо сторони заявлять, що вони не звертатимуться з клопотанням про передання справи на розгляд Великої Палати; або через три місяці від дати постановлення рішення, якщо клопотання про передання справи на розгляд Великої Палати не було заявлено; або якщо колегія Великої Палати відхилить клопотання про передання справи на розгляд Великої Палати згідно зі статтею 43.

¹⁷⁶ «Полуостров страха»: пять лет несвободы в Крыму / под общей редакцией О. Скрипник. Издание третье, исправленное и дополненное. Киев: Паперовий Змий-ОПТ, 2019. С. 98–99. URL: https://crimeahrg.org/wp-content/uploads/2019/06/Peninsula-Fear_2019-RU.pdf

¹⁷⁷ Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 лютого – 31 липня 2023 р. УВКПЛ. 04.10.2023. П. 121. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-10/23-10-04%20OHCHR%2036th%20periodic%20report%20UKR_0.pdf

¹⁷⁸ «Полуостров страха»: пять лет несвободы в Крыму / под общей редакцией О. Скрипник. Издание третье, исправленное и дополненное. Киев: Паперовий Змий-ОПТ, 2019. С. 102. URL: https://crimeahrg.org/wp-content/uploads/2019/06/Peninsula-Fear_2019-RU.pdf

¹⁷⁹ Інтерв'ю з жителем Донецької області.

Протягом 2022 року суди в окупованому Криму та Росії ухвалили обвинувальні вироби щодо як мінімум 54 жертв політично вмотивованих переслідувань на півострові за звинуваченнями в участі у «заборонених організаціях», таких як Свідки Єгови, Хізб-ут-Тахрір, виготовленні та передачі вибухових речовин, державній зраді¹⁸⁰ тощо.

При цьому, окрім незаконності самих звинувачень, система працює і всупереч законній процедурі. Щонайменше у 154 випадках суди визнали громадян України винними за результатами проваджень з порушенням права на справедливий суд, зокрема, ігноруючи достовірні заяви про порушення прав людини в місцях позбавлення волі, зокрема про катування, жорстоке поводження, свавільні арешти та затримання¹⁸¹. Прослідковується систематичне порушення права на справедливий суд у справах щодо громадян України, яке не може бути результатом ексцесу окремого виконавця¹⁸².

Поширення російського законодавства і систем не зменшило масштабів насильства, яке застосовувалося, а саме практик щодо утримання осіб у неналежних умовах, катування в місцях утримання. 90 % затриманих цивільних осіб піддавалися катуванню чи жорстокому поводженню¹⁸³, зокрема з боку представників правоохоронних органів і пенітенціарної системи РФ. Це є загальним симптомом російської правоохоронної та пенітенціарної системи – ситуація із жорстоким поводженням і катуваннями в російських

місцях несвободи, куди українських громадян з окупованих територій переміщують незаконно, подекуди є ще гіршою¹⁸⁴.

Репресивні практики, що втілюються через застосування адміністративного та кримінального законодавства РФ, дають змогу створювати ілюзію певного законного процесу, інсценування забезпечення права на справедливий суд. При цьому вони мають ту саму мету, що й відкрите насильство на перших етапах окупації – підкорення місцевого населення, залякування та попередження будь-якого спротиву через погрозу відповідальністю, обмеженням особистої свободи та завданням страждань.

3.4. Поширення російської системи освіти

Освіту, як і інші сфери життя на окупованій території, РФ повністю перевела на свої стандарти та включила в загальнонаціональну систему. У Криму російська система дошкільної, середньої шкільної, професійної та вищої освіти законодавчо була поширена ще у травні 2014 року, а з 1 вересня 2014 року перехід відбувся на практиці. Через перенавчання всіх вчителів кримських шкіл (близько 20 тис. педагогів) і забезпеченню кожного школяра Криму та Севастополя комплектом російських підручників навчання розпочалося за російськими програмами¹⁸⁵.

Передбачалося, що з початку 2022/2023 навчального року всі школи на ТОТ Украї-

180 Чим жив Крим 2022. *Крим SOS*. С. 6–9. URL: <https://krymsos.com/wp-content/uploads/2023/02/crimeasos-annual-situation-report-2022-ua.pdf>

181 Десять років окупації Російською Федерацією: Права людини в Автономній Республіці Крим та м. Севастополь, Україна. *УВКПЛ*. 28.02.2024. П. 13. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-02/2024-02-28%20OHCHR%20Ten%20Years%20of%20Occupation%20in%20Crimea%20UKR_0.pdf

182 Denying a fair trial as an atrocity crime during Russia's war against Ukraine: context, practice, law and perspectives. *ZMINA, MIHR*. Грудень 2024:

183 Ситуація з правами людини під час російської окупації території України та її наслідки 24 лютого 2022 року – 31 грудня 2023 року. *УВКПЛ*. 20.03.2024. П. 40. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-04/2024-03-20-OHCHR-Report-Occupation-Aftermath-UKR.pdf>

184 За інформацією, наданою Крим SOS. 185 Аналітичний звіт «Кримський сценарій»: як Російська Федерація знищує українську ідентичність дітей на окупованих територіях» / А. Воробйова, М. Суляліна. Київ, 2023. С. 5. URL: https://almenda.org/wp-content/uploads/2023/02/Analitichnyy-zvit-%E2%80%9EKRyms%CA%B9ky-stsenariy-yak-Rosiy%CA%B9ka-Federatsiya-znyshchuye-ukrayins%CA%B9ku-identychnist%CA%B9-ditey-na-okupovanykh-terytoriyakh_ukr_Almenda_2022.pdf

РОЗДІЛ 3

СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ

ЩОДО СИТУАЦІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

ни працюватимуть за російськими освітніми стандартами¹⁸⁶.

Впровадження російських стандартів на практиці означає знищення української мови та культури; заміну українських підручників російськими; заборону викладання предметів українознавчого циклу, зокрема історії України, викривлення історії України й історії кримських татар; часткову заміну вчителів, які працювали у Криму, російськими педагогами й активне ідеологічне «перевиховання» вчителів¹⁸⁷.

«Освітня сфера нічим не відрізняється від того, як вони впроваджували свою освіту на території з 2014 року і в інших регіонах України. Виїмка української літератури, все, що з нею пов'язано. Кожного дня о 9 ранку гімн Росії. Якщо дитина відмовляється співати гімн Росії, виховні бесіди з батьками. У мене дівчинка, яка виступала і зараз займає призові місця з тхеквондо, якщо я не помиляюсь. Вона прийшла на один у вишиванці на лінійку. І коли вони включили гімн Росії, вона пристягнула куртку і мовчки стояла в вишиванці, проявляючи свій настрій проукраїнський. Її одразу вивели з лінійки, батькам зателефонували, сказали, що якщо ще раз буде подібний ганебний випадок, то буде підняте питання про позбавлення батьків батьківських прав. Перевірка гадже-

тів в школі, виїмка всього того, що мало відношення до України, провадження їх підручників, провадження їх системи освіти. Заборона спілкування українською мовою в окремих школах»¹⁸⁸.

При цьому РФ з самого початку окупації не обмежувалася контролем лише формальної освіти на ТОТ України, а приділяла багато уваги неформальній освіті, зокрема патріотичному вихованню¹⁸⁹. З цією метою в школах були відкриті «кадетські» класи¹⁹⁰, систематично та регулярно проводяться «Розмови про важливе» (рос. – «Разговоры о важном»), що виправдовують збройну агресію проти України, влаштовуються зустрічі та події-вшанування учасників так званої «СВО»¹⁹¹.

На окупованих територіях РФ також розгорнула систему молодіжних мілітаризованих рухів, спрямованих на виховання з дітей майбутніх солдатів – «Рух перших» (рос. – «Движение первых» (станом на кінець 2023 року осередки цієї організації функціонують у всіх регіонах Росії та на ТОТ України))¹⁹², «Юнармія», «Південьмолодий» (рос. – «Юнармия», «Югмолодой»). У 2023 році в РФ було виділено 67 млрд руб. на патріотичне виховання, що у чотири рази більше, ніж у 2022 році. Частина з цих коштів була виділена на дитячі і молодіжні рухи, зокре-

186 Ситуація з правами людини під час російської окупації території України та її наслідки 24 лютого 2022 року – 31 грудня 2023 року. УВКПЛ. 20.03.2024. П. 130. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-04/2024-03-20-ООНЧР-Report-Occupation-Aftermath-UKR.pdf>

187 Аналітичний звіт «Кримський сценарій»: як Російська Федерація знищує українську ідентичність дітей на окупованих територіях» / А. Воробйова, М. Суляліна. Київ, 2023. С. 13. URL: <https://almenda.org/wp-content/uploads/2023/02/Analichnyy-zvit-%E2%80%9EКрымский-сценарий-как-Российская-Федерация-уничтожает-украинскую-идентичность-детей-на-оккупированных-территориях-Украина-2023.pdf>

188 Інтерв'ю з жителькою Луганської області.

189 Аналітичний звіт «Кримський сценарій»: як Російська Федерація знищує українську ідентичність дітей на окупованих територіях» / А. Воробйова, М. Суляліна. Київ, 2023. С. 5. URL: <https://almenda.org/wp-content/uploads/2023/02/Analichnyy-zvit-%E2%80%9EКрымский-сценарий-как-Российская-Федерация-уничтожает-украинскую-идентичность-детей-на-оккупированных-территориях-Украина-2023.pdf>

190 «Універсальний солдат», або Освіта як знаряддя Росії на окупованому півдні України. Моніторинговий звіт / А. Воробйова, М. Суляліна, О. Охредько. Київ: ЦГП «Альменда» 2023. С. 29. URL: https://almenda.org/wp-content/uploads/2023/11/Универсальный-солдат_звіт-за-липень-вересень-2023_ЦГП-Альменда.pdf; «Універсальний солдат», або Освіта як знаряддя Росії на окупованому півдні України. Моніторинговий звіт / Т. Личко, О. Охредько, О. Шаповал. Київ: ЦГП «Альменда», 2024. С. 28. URL: https://almenda.org/wp-content/uploads/2024/10/universalnyy_soldat_lypen_veresen_2024_almenda.pdf

191 Моніторинговий звіт «Універсальний солдат» або освіта як знаряддя Росії на окупованому півдні України» / А. Воробйова, М. Суляліна, О. Охредько. Київ: ЦГП «Альменда» 2023. С. 24, 35. URL: https://almenda.org/wp-content/uploads/2023/08/Универсальный-солдат_звіт-за-квітень-червень-2023_ЦГП-Альменда.pdf

192 Молодіжні рухи як інструмент індоктринації та мілітаризації на ТОТ України. Звіт / А. Воробйова, В. Потапова. Київ: ЦГП «Альменда», 2023. С. 11. URL: https://almenda.org/wp-content/uploads/2024/01/Молодіжні-рухи-як-інструмент-індоктринації-та-мілітаризації-на-ТОТ-України_Альменда-1.pdf

ма на наймасовіший із рухів під назвою «Рух перших», створений у кінці 2022 року¹⁹³.

На ТОТ України також діють регіональні відділи Добровільної спільноти сприяння армії, авіації та флоту Росії (рос. — Добровольное общество содействия армии, авиации и флоту России). Ціль цієї організації — посилення обороноспроможності РФ, національної безпеки та вирішення соціальних проблем щодо військово-патріотичного виховання громадян, і для цього організація займається патріотичним вихованням громадян, підготовкою військово-облікових спеціальностей, військовою підготовкою тощо¹⁹⁴. Натепер членство в таких організаціях передбачено з 18 років. Однак воєнно-патріотичне виховання молоді в РФ, і відповідно на ТОТ України, все більше посилюється. Відповідно до останнього Указу Президента РФ¹⁹⁵ до органів управління Добровільної спільноти сприяння армії, авіації та флоту Росії мають увійти як представники влади РФ, представники Адміністрації Президента РФ, Міністерства оборони, інших федеральних органів виконавчої влади, в яких передбачена воєнна служба. Крім того, передбачається, що координацію діяльності від імені держави здійснюватиме саме Міністерство оборони. Серед рекомендацій в указі — передбачити можливість членства в організації вже з 14 років.

Окрім впровадження російської програми, знищення предметів українознавчого циклу, мілітаризації освіти, РФ також усіяло обмежує доступ до української освіти, зокрема через погрози вчителям, які дистанційно викладають за українською програмою, та батькам, які відправляють ді-

тей на таке навчання. В окремих випадках учителів, які викладають за українською програмою, незаконно затримують і погрожують подальшим утриманням та катуваннями у випадку продовження роботи¹⁹⁶.

Освіта — один з основних інструментів, який РФ використовує для досягнення цілей утримання контролю над окупованою територією. Наративи про те, що Україна ніколи не була і не є незалежною державою, а є частиною РФ, що ті території, які РФ окупувала і незаконно включила в свій склад, «історично» є російськими, про справедливість і необхідність російської агресії проти України пронизують як формальну, так і неформальну освіту. Все це спрямоване на виховання нового покоління населення окупованих територій, знищивши його українську ідентичність і замінивши її на відданість РФ та усвідомлення себе як російського громадянина.

3.5. Захоплення інформаційного простору

Обмеження доступу до альтернативної інформації та заповнення інформаційного простору лише російськими джерелами РФ реалізовувала ще з початку окупації українських територій, навіть до проведення незаконних референдумів. Окупаційна влада дозволила медіа національних меншин у Криму після окупації території продовжувати роботу тільки в разі, якщо вони не мали політичного контенту або підтримували офіційну позицію РФ щодо статусу Криму, а сайти правозахисних організацій було заблоковано¹⁹⁷.

193 Молодіжні рухи як інструмент індоктринації та мілітаризації на ТОТ України. Звіт / А. Воробйова, В. Потапова. Київ: ЦГП «Альменда», 2023. С. 5. URL: https://almenda.org/wp-content/uploads/2024/01/Молодіжні-рухи-як-інструмент-індоктринації-та-мілітаризації-на-ТОТ-України_Альменда-1.pdf

194 Цели, задачи, направления деятельности. Веб-сайт «ДОСААФ России Республики Крым». URL: <https://dosaaf82.ru/celiazadachi-napravleniya-deyatelnosti/>

195 Вопросы Общероссийской общественно-государственной организации «Добровольное общество содействия армии, авиации и флоту России»: Указ Президента Российской Федерации от 3 февраля 2025 г. URL: <http://static.kremlin.ru/media/events/files/ru/7mvJhZqw5wgJOP9RjZJSRUO5RaLBFidX.pdf>

196 Ситуация с правами людини під час російської окупації території України та її наслідки 24 лютого 2022 року — 31 грудня 2023 року. УВКПЛ. 20.03.2024. П. 133. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-04/2024-03-20-ООНЧР-Report-Occupation-Aftermath-UKR.pdf>

197 Десять років окупації Російською Федерацією: Права людини в Автономній Республіці Крим та м. Севастополь, Україна. УВКПЛ. 28.02.2024. П. 17. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-02/2024-02-28%20ООНЧР%20Ten%20Years%20of%20Occupation%20in%20Crimea%20UKR_0.pdf

РОЗДІЛ 3

СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ ЩОДО СИТУАЦІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

Ціллю стали журналісти – лише за березень 2014 року було зафіксовано 85 нападів¹⁹⁸. Численні кримські журналісти, активісти та блогери, за оцінками, понад 200 осіб¹⁹⁹, були змушені виїхати з Криму, деякі через цензуру та страх припинили діяльність, а ті, хто залишилися в окупованому Криму й висвітлювати події – стали жертвами переслідувань. Чималій кількості журналістів було заборонено в'їзд в окупований Крим. Правозахисники задокументували понад 500 порушень прав журналістів за майже десять років окупації, пік яких припав на 2014–2015 роки²⁰⁰. До окупації в Криму було зареєстровано близько 3 тисячі медіа, а вже у 2015 році навіть окупаційний «роскомнагляд» фіксував лише 232 видання²⁰¹.

Переслідувань, незаконних затримань і загрози життю через їхню діяльність зазнавали і журналісти в окупованих районах Донецької та Луганської областей²⁰². Загалом представникам медіа залишали лише обмежені варіанти – виїхати та/або припинити діяльність або ж змінити редакційну політику і писати матеріали, що відповідатимуть російським наративам.

Вже протягом 2022–2023 років Центр прав людини ZMINA зафіксував 162 випадки тиску на журналістів у тимчасово окупованому Криму, серед яких кримінальні переслідування, викрадення журналістів, адміністративні протоколи, обшуки їхніх

помешкань, погрози в інтернеті²⁰³. Після повномасштабного вторгнення напрузовані у Криму методи репресій проти журналістів через притягнення їх до адміністративної та кримінальної відповідальності РФ почала застосовувати й на інших окупованих територіях України²⁰⁴.

Росія встановила контроль і над самим способом доступу до інформації – була припинена робота українських надавачів послуг інтернету, мобільних мереж телебачення та радіо в перші ж тижні повномасштабного вторгнення. Натомість на окупованих територіях з'явилися російські мережі із заблокованим доступом до соціальних мереж, зокрема Facebook і Twitter, до українських новинних сайтів і пошукової системи Google²⁰⁵. Схожа ситуація відбулася з телевізійними каналами – трансляція українських була припинена, натомість почали транслюватися російські та були створені місцеві проросійські телеканали²⁰⁶.

«Вони одразу завели Рашка ТВ, 24 канали, з них 8 цілодобово. Все, тобто, можливості, інтернет з перебоями, ти не можеш подивитися ні ютуб, ні телеграм, почитати, що відбувається у світі, що відбувається в Україні, а тут 24 на 7, оці 8 каналів постійно, постійно йде, і, блін, я в шоці був, я не витримував, ну, хвилину-півтори ти дивишся, і ти слухаєш цю маячню. Вони витягували якихось ось нафталінових дідів, там,

198 «КРЫМ БЕЗ ПРАВИЛ. Тематический обзор ситуации с правами человека в условиях оккупации». Вып. 4. Информационная оккупация / под общей ред.: С. Заец, Р. Мартыновский, Д. Свиридова. Киев, 2017. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/04/4Kr_Ru_fin_18.12.2017.pdf

199 На основі неопублічних досліджень Centre for Information Resilience та Детектор Медіа.

200 Там само.

201 Сьогодні в Україні відзначають День журналіста! Офіційний веб-сайт Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим. 06.06.2023. URL: <https://ppu.gov.ua/press-center/sohodni-v-ukraini-vidznachaiut-den-zhurnalista/>

202 На Сході України журналісти живуть небезпечно. DW. 18.06.2014. URL: <https://www.dw.com/uk/на-сході-україни-журналісти-живуть-небезпечно/a-17717081>

203 За останні два роки ZMINA зафіксувала 162 факти переслідувань та тиску на кримських журналістів. ZMINA. 03.05.2024. URL: <https://zmina.info/news/za-ostanni-dva-roky-zmina-zafiksuvala-162-fakty-peresliduvan-ta-tysku-na-krymskyh-zhurnalistiv/>

204 Закатована свобода слова. Історії журналістів, яких переслідувала чи вбила Росія. Truth Hounds. 15.08.2023. URL: <https://truth-hounds.org/cases/zakatovana-svoboda-slova-istoriyi-zhurnalistiv-yakih-peresliduvala-chy-vbyla-rosiya/>

205 Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 серпня 2022 р. – 31 січня 2023 р. УВКПЛ. Жовтень 2023. П. 51. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-10/23-10-04%20ООНЧР%2036th%20periodic%20report%20UKR_0.pdf; Медіаландшафт на тимчасово окупованих територіях України. Детектор медіа, Centre for Information Resilience. 05.06.2024. С. 20. URL: <https://detector.media/doc/images/news/archive/2021/227543/ua-media-mapping-2-1.pdf>

206 Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 серпня 2022 р. – 31 січня 2023 р. УВКПЛ. Жовтень 2023. П. 52. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-10/23-10-04%20ООНЧР%2036th%20periodic%20report%20UKR_0.pdf

українознавців, і вони починають розповідати всімірне зло, і, як Ленін зробив Україну, і вся ця ідея пхається, пхається, пхається людям в голову, тобто, накачка інформаційна»²⁰⁷.

Окрім адміністративної та кримінальної відповідальності за «дискредитацію збройних сил РФ», свободу слова та вираження поглядів обмежують за допомогою давно вкорінених в РФ методів, зокрема обмеження та придушення мирних протестів і зібрань. Після незаконного включення окупованих українських територій у свій склад РФ також ввела на цих територіях воєнний стан, що, зокрема, передбачає обмеження свободи зібрань і діяльності громадських об'єднань²⁰⁸.

Захоплення інформаційного простору та медіаресурсів, заміщення українських медіа російською пропагандою, заборона та переслідування інакомислення та публічної незгоди з діями РФ, витіснення незалежних журналістів через їхні переслідування, депортації, арешти та вбивства спрямовані на створення єдиного нарративу подій, єдиного погляду на російську агресію проти України, історію російсько-українських відносин та неможливості доступу до альтернативних джерел інформації. Контроль інформаційного поля дозволяє РФ маніпулювати суспільною думкою, створювати образ небезпеки, «загрози нацизму», позиції оборони РФ від «колективного заходу» та України і підсилювати неприйняття та страх до українців на підконтрольній Україні території.

3.6. Експропріація майна

Захоплення майна – ще один метод, який РФ активно використовує для контролю за ТОТ України та місцевим населенням, починаючи з 2014 року. Окрім захоплення та націоналізації власності Держави Україна, окупаційна влада також націлилася на майно великих приватних підприємств – його націоналізували рішеннями місцевої влади, без надання власникам будь-яких гарантій чи компенсацій. Нерідко для фізичного захоплення власності залучалися учасники мілітаризованих груп на кшталт «самооборони Криму»²⁰⁹. Загалом у Криму за час окупації було здійснено масштабні заходи з «націоналізації» (фактичної протиправної експропріації) як державної, так і приватної власності окупаційною адміністрацією РФ. До прикладу, станом до початку повномасштабного вторгнення за різними даними, на півострові було «націоналізовано» від 300 до понад 500 державних підприємств і профспілок, близько 300 приватних підприємств²¹⁰.

Ще одним способом відібрання власності підприємств був «примусовий викуп», для якого було передбачено кілька підстав, як-от необхідність попередження загрози життю та здоров'ю населення, евакуації, використання об'єкта як такого, що має особливу культурну цінність тощо²¹¹.

Окремо окупаційна влада також зосередилася на відібранні земельних ділянок місцевих жителів – їх націоналізували у судовому порядку, обґрунтовуючи рішення незаконністю приватизації землі, фактично ретроспективно надаючи оцінку рішенням українських органів влади

207 Інтерв'ю з жителем Запорізької області.

208 Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 серпня 2022 р. – 31 січня 2023 р. УВКПЛ. Жовтень 2023. П. 49. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-10/23-10-04%20ООНЧР%2036th%20periodic%20report%20UKR_0.pdf

209 «Крым без правил. Тематический обзор ситуации с правами человека в условиях оккупации». Вып. 6. Оккупированная собственность / под общей ред.: Р. Мартыновский. Киев, 2021. С. 43. URL: <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2021/07/Vlasnist-na-sayt.pdf>

210 Інформаційно-аналітична довідка. Економічні збитки України внаслідок тимчасової окупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя Російською Федерацією. Офіційний сайт Представництва Президента України в АРК. 10.11.2020. URL: <https://ppu.gov.ua/documents/informatsiyno-analitychna-dovidka-ekonomichni-zbytky-ukrainy-vnaslidok-tymchasovoi-okupatsii-avtonomnoirespubliki-krym-ta-m-sevastopolia-rosiyskoju-federatsiiei/>

211 «Крым без правил. Тематический обзор ситуации с правами человека в условиях оккупации». Вып. 6. Оккупированная собственность / под общей ред.: Р. Мартыновский. Киев, 2021. С. 45. URL: <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2021/07/Vlasnist-na-sayt.pdf>

Запорізької²¹⁹ та Херсонської областей²²⁰. Новоухваленими нормами передбачено, що власникам житла, розташованого на відповідній території, потрібно зареєструвати право власності на житлову нерухомість у «Єдиному державному реєстрі нерухомості» (рос. – «Единый государственный реестр недвижимости») РФ. Якщо відповідний запис у реєстр не внесено, або ж майно має ознаки «безхазяйного» (невикористання, невнесення плати за комунальні послуги протягом року), воно буде вилучене (привласнене).

Майнова політика РФ є додатковим засобом унеможливлення залишатися на ТОТ України та не отримати російські документи, здобувати дохід без роботи на російському підприємстві, зберегти право власності на майно, не перереєструвавши його за російською процедурою. Всі ці заходи спрямовані на вкорінення російської присутності на ТОТ – місцеві жителі вимушені для захисту своїх майнових прав і збереження засобів для виживання або ж пов'язувати себе тим чи іншим чином з РФ, або ж залишати свої домівки з розумінням, що окупаційна влада їх відбере.

3.7. Знищення бізнесу

Одним із інструментів довготривалого впливу РФ на ТОТ України є знищення українського бізнесу й економічних зв'язків з Україною.

На всіх ТОТ України після захоплення територій дії РФ з їх підкорення прямо чи опосередковано призводили до витіснення місцевого бізнесу, заміщення його російським, а також системних практик націоналізації або експропріації власності української держави чи суб'єктів господарювання²²¹.

Так, до прикладу, за даними Представництва Президента України в АР Крим, станом на 1 січня 2014 року на території АР Крим та м. Севастополь перебувало (зарєєстровано) 1059 юридичних осіб (державних підприємств, установ, організацій), 33 господарських товариства, які мають державну частку у статутних капіталах²²². Вже за рік, у 2015 році, за даними російських джерел, кількість кримських суб'єктів господарювання скоротилася у шість разів²²³.

Після початку повномасштабного вторгнення на ТОТ України відбувався системний тиск на бізнес. Російська окупаційна влада почала проводити «перевірки» українських підприємств і вимагати перереєстрації бізнесів відповідно до російського законодавства. У разі відмови від реєстрації існує заборона на продаж такої продукції, а сам бізнес і його майно можуть бути націоналізовані. Частину підприємств, зокрема сільськогосподарських, розграбували²²⁴. Окупаційна адміністрація стягує податки, а також різні збори (наприклад, «ринковий збір»).

Відключення українського зв'язку / інтернету в перші й останні дні травня спричинило додаткову проблему – неможливість здійснювати безготівкові розрахунки.

219 Об утверждении временного порядка признания имущества, расположенного на территории Запорожской области, безхозяйным и о приобретении права государственной собственности Запорожской области на такое имущество: Постановление Правительства от 13 сентября 2023 г. URL: <https://zo.gov.ru/docs/show/379>

220 Об утверждении Порядка выявления и использования жилых помещений, имеющих признаки безхозяйного имущества, на территории Херсонской области: Постановление Правительства 22 марта 2024 г. URL: <https://most.ks.ua/wp-content/uploads/2024/04/25-pp-24.pdf>

221 Звіт за результатами дослідження політики Російської Федерації щодо насильницької зміни демографічного складу населення окупованої території Кримського півострова. РЦПЛ. 2021. URL: <https://krymbezpravil.org.ua/issues/otchet-o-rezultatakh-ysledovaniya-polytyky-rf-po-prynudytelnomu-ymeneniyu-demohrafycheskoho-sostava-naseleniya-okkupirovannoho-krm-skoho-poluostrova/>

222 Економічні збитки України внаслідок тимчасової окупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя Російською Федерацією. Інформаційно-аналітична довідка Представництва Президента України в АР Крим. URL: <https://www.ppu.gov.ua/wp-content/uploads/2020/11/Ekonomika-na-sajt.pdf>

223 «Выжженная земля» для бизнеса: почему в Крыму не выживают предприятия. Крым. Реалии. 10.01.2019. URL: <https://ru.krymr.com/a/pochemu-v-krymu-ne-vyzhivaet-biznes/29701072.html>

224 «Приходят люди зі зброєю». Що відбувається з бізнесом в окупації?». Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-fermery-okupatsiya-biznes/32016854.html>

РОЗДІЛ 3

СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ ЩОДО СИТУАЦІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

Монетарна політика РФ на ТОТ України, як і створення умов для припинення господарської діяльності чи перереєстрації її за російським законодавством, може бути окремим предметом дослідження. РФ ввела на окупованих територіях рублі різко, замінюючи гривневу грошову масу паралельно із забороною користуватися гривнями під час купівлі-продажу продуктів харчування, медикаментів. У рублях здійснювалися виплати пенсії, грошової допомоги тощо. Також маленькі бізнеси, які використовували гривню для розрахункових операцій, отримували погрози від окупаційної адміністрації.

«У той період березень, квітень і аж до травня активно в обіході була гривня. Тобто і мало того працювали безготівкові платежі. Тобто всі термінали працювали. До травня ще у нас навіть відкривалося відділення банку. Тобто вони періодично накопичували готівкові кошти, тому що той же АТБ здавав виручку, той же там ще хтось. А оскільки сполучення не було, то банк ці кошти акумулював і відкривав двері для небажаючих зняти готівку зі своїх карток. Люди продовжували отримувати пенсії, зарплати. І він видавав готівку. І ця же готівка поверталася в оборот, в ті ж магазини і тому подібне.

А вже коли з'явилася адміністрація, вони сказали, що все, у нас рубль ходить, але паралельно з гривнею. Вони встановили адміністративно курс рубля півтора до гривні. Хоча формально, ну фактично, вірніше, ринковий був один до двох. І зобов'язували магазини всіх продавати за рублі по курсу

півтора. Тобто, але цінники були в гривнях. А потім зобов'язували всіх приймати ті рублі. І хто відмовлявся, відповідно з теми проводили такі бесіди профілактичні.

А потім змусили взагалі всіх переписати цінники на рублі. Але при цьому ще гривні продовжували приймати. Але вже коли стояли цінники в рублях, то відповідно була вже інша картина. І все це продовжувалося десь до середини літа. А літом вони почали просто знімати термінали і видирати термінали у підприємців.

І таким чином вони знищили можливість приймати гривні безготівкові, бо люди ж отримували пенсії, зарплати на карточки. Ну і взагалі вони вже з вересня сказали, що в гривнях розрахунок заборонений»²²⁵.

Так, наприклад, на ТОТ АР Крим та м. Севастополь до початку окупації функціонувало 1022 відділення українських банків, 11 філій, 53 представництва та 2 кримських банків²²⁶. Питання діяльності українських банків були врегульовані РФ на законодавчому рівні – починаючи з квітня 2014 року, діяли норми, що дозволяли українським банкам залишатися та оперувати на території Кримського півострова за умов виконання низки вимог, зокрема надання банківських послуг, пов'язаних із використанням рубля як засобу платежу²²⁷. А вже 21 квітня 2014 року Центральний банк РФ (Банк Росії) ухвалив рішення²²⁸ про припинення діяльності на території Кримського півострова відокремлених підрозділів низки кредитних установ, що фактично означало заборону на діяльність цих установ на території захопленого півострова²²⁹. Дія-

225 Інтерв'ю з жителем Херсонської області.

226 Економічні збитки України внаслідок тимчасової окупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя Російською Федерацією. Інформаційно-аналітична довідка Представництва Президента України в АР Крим. URL: <https://www.ppu.gov.ua/wp-content/uploads/2020/11/Економiка-на-саjt.pdf>

227 Об особенностях функционирования финансовой системы Республики Крым и города федерального значения Севастополя на переходный период: Федеральный закон от 2 апреля 2014 г. № 37-ФЗ. URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/38269>

228 О прекращении деятельности обособленных структурных подразделений кредитных учреждений на территории Республики Крым и на территории города федерального значения Севастополя. Прес-релиз Банка России. URL: https://www.cbr.ru/press/pr/?file=21042014_090005krim.htm

229 Звіт за результатами дослідження політики Російської Федерації щодо насильницької зміни демографічного складу населення окупованої території Кримського півострова. РЦПЛ. 2021. URL: <https://krymbezpravil.org.ua/issues/otchet-o-rezultatakh-yssledovaniya-polytyky-rf-po-prynudytelnomu-ymenenyu-demohrafycheskoho-sostava-naseleniya-okkupirovannoho-krmshkoho-poluostrova/>

ким банкам вдалося вивезти майно зі своїх відділень, але більшість, передусім майно «Ощадбанку» та «Приватбанку», було захоплене разом з обладнанням та готівковими коштами²³⁰.

Можна припустити, що значним ударом по розвитку бізнесу, серед іншого, стали й протиправні політики РФ у сфері експропріації та націоналізації майна, сприяння з боку РФ входу на окуповані території російського бізнесу, загальний негативний інвестиційний клімат в РФ та на ТОТ України внаслідок санкцій, виїзд українських бізнесменів з окупації через залякування та примус до співпраці²³¹, а також підкорення судової системи, що фактично на ТОТ України не виконує функцію незалежного та справедливого судового розгляду. Відповідно ці та інші фактори в комплексі створюють умови, що не сприяють чи навіть унеможливають розвиток і ведення бізнесу, особливо який прямо не підпорядкований окупантам.

3.8. Знищення зв'язків з Україною

Метою низки заходів, які продовжує втілювати РФ на окупованих територіях України, є забезпечення невідворотності контролю над територією через розірвання будь-яких зв'язків населення ТОТ з Україною. зазначені вище переслідування за найменші вираження проукраїнських поглядів, блокування доступу до українських ресурсів і заповнення інфопростору безальтернативно російським контентом, впровадження російської програми освіти спрямовані на те, щоб ізолювати та відокремити людей від будь-чого українського в довготривалій

перспективі. Зокрема, згідно з інформацією БФ «Схід SOS» кількість осіб, які покинули окуповану територію східних областей України через переслідування, налічує щонайменше від 57 500 до 115 000 осіб²³².

Крім вже згаданих методів, РФ також схиляє населення ТОТ України до співпраці (колабораціонізму). Заміщуючи місцеве управління новоствореними окупаційними структурами, замість дозволу продовжувати працювати українським установам, РФ не тільки впроваджує нову вертикаль влади, а й не залишає альтернативи місцевим службовцям – вони вимушені або покинути посади, або ж погодитися працювати за новими порядками. Ця ж політика застосовується і через захоплення російськими державними підприємствами об'єктів, які належать державним підприємствам України, як-от захоплення Запорізької атомної електростанції «Росатомом». Внаслідок цих дій РФ працівники станції стали заручниками, адже не можуть припинити виконувати свої обов'язки для підтримання безпечної ситуації і водночас вимушені підпорядковуватися представникам РФ у виконанні своїх обов'язків. Працівників станції залякували, застосовували до них фізичну силу та погрожували вилучити майно, а у результаті – примусили або підписати трудові договори з «Росатомом», або покинути окуповану територію²³³. Через схожі маніпуляції щодо виконання норм міжнародного гуманітарного права в частині продовження роботи установ, що піклуються та забезпечують освіту дітей, представники РФ намагаються залучити український освітній персонал, вимагаючи при цьому продовження освіти за російською освітньою системою.

230 Економіка анексії: що произошло с украинским бизнесом в Крыму. *Inshe.tv*. 18.03.2016. URL: <https://inshe.tv/economics/2016-03-18/100738/>

231 Бізнес на окупованих територіях: із заручників у колаборанти. *Грунт*. 2024. URL: <https://grnt.media/nashi-lyudy/biznes-na-okupovanyh-terytoriyah/>

232 Аналітичний звіт «Зміна демографічного складу населення на окупованій території Донецької та Луганської областей». *Схід SOS*. 04.04.2023. С. 71. URL: https://www.dropbox.com/scl/fi/muhyms47ykp3w7rs5zhrk/_web.pdf?rlkey=nqwol8yv3an8rzuehvrqz47u&e=1&dl=0

233 Ситуація з правами людини під час російської окупації території України та її наслідки 24 лютого 2022 року – 31 грудня 2023 року. *УВКПЛ*. 20.03.2024. П. 97. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-04/2024-03-20-OHCHR-Report-Occupation-Aftermath-UKR.pdf>

РОЗДІЛ 3

СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ

ЩОДО СИТУАЦІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

«Ті інженери, що в нього там працювали, вони що це були, бо вони просто зайшли в двері, вирізали їх там, кажуть так, або будуть працювати, або всіх на підвал. Тобто там без варіантів те, що і навіть не дали змоги, там хто хотів виїхати, виїхали»²³⁴.

До співпраці представники РФ схиляють як працівників цивільних об'єктів інфраструктури, органів влади, так і правоохоронних та судових органів.

«І ми якось своїми силами дивилися, поки не відбувалася ця ротація. Прийшли. До цього моменту українські флага висіли і на місцевих будинках, і райділах, і по місту. Ніхто їх не тримав. Тобто нікому не було видно, що щось там десь змінюється. І всі були люди впевнені, і проводилися мітинги проукраїнські. Але відбулась ротація. Вони сказали, що тут більше України не буде. Вони теж з нами зустрілися. У мене в кабінеті ми розмовляли. Вони сказали, що у вас тут було погано. Ми говорили, нам тут було дуже добре без вас, і вас тут точно ніхто не чекав. Один воєнний, тому що був тоді співробітник ФСБ, Росгвардії і воєнний. Їх троє було. Останні на вулиці їх охороняли. Воєнний каже, що ви зможете далі продовжувати свою діяльність, якщо одягните білі пов'язки. Ми відмовилися. Тобто ця розмова знову була доложена вищому керівництву. Мене викликали в ПТУ, через мого підчиненого. Ми туди приїхали, наділи нам мішки на голови, ну і цілий день питали. Питали, задавали питання, абсолютно не маючи ніякого сенсу. Навіть, ну, чекати відповідь від цих питань. Ось настільки бредові були питання. Ну, били, збивали, мучили. Потім повинні розстрілювати. Ну, не розстрілювали, викинули. Сказали, прийдеш на наступний день»²³⁵.

При цьому робота в російських органах влади, підприємствах, установах Україною розглядається як правопорушення та кваліфікується за статтею 111¹ Кримінального кодексу України як колабораційна діяльність. Крім того, у більшості випадків достатньо самого факту оформлення на таку роботу, обставини окупації, умисел і шкода таких дій національним інтересам додатково не розглядаються в межах досудового слідства чи судового розгляду²³⁶. Очевидно, РФ активно використовує цю практику для посилення свого впливу та для подальшого розірвання зв'язків місцевого населення на ТОТ з Україною, переконуючи, що дороги назад немає, а повернення української влади на ці території означатиме відповідальність для всіх, хто там залишався.

За інформацією Міністерства юстиції України, лише на ТОТ АР Крим та м. Севастополь розташовано близько 4000 підприємств, організацій та установ, які є державною власністю України. Відповідно, мінімальні оцінки потенційних наслідків застосування в деокупованому Криму статті 111¹ Кримінального кодексу України вказують на потенційне кримінальне переслідування орієнтовно понад 200 тис. осіб, зокрема майже всіх вчителів і майже всіх суб'єктів господарювання²³⁷.

На розірвання зв'язків також спрямована агресивна демографічна політика РФ. Окрім вже згаданих депортацій та примусового переміщення, а також примусової паспортизації місцевого населення, Росія активно заохочує місцеву молодь виїжджати на територію Росії для продовження навчання. Для цього передбачена програма «Університетські зміни», спрямована на профорієнтацію та «формування ро-

234 Інтерв'ю з жителем Запорізької області.

235 Інтерв'ю з жителем Херсонської області.

236 Вживання чи злочин: як Україна карає за колабораціонізм. Аналітичний звіт / Синюк О., Депутат Д., Вишневська І., Волковинська В., Червонна В., Єлігулашвілі М.; ред. Луньова О. Київ, 2024. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/07/colaboratz_print_ukr.pdf

237 За інформацією, наданою Представництвом Президента України в АРК за запитом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

238 Аналітичний звіт «Програма «Університетські зміни» як інструмент індоктринації та знищення української ідентичності дітей та молоді з тимчасово окупованих територій» / Т. Личко, А. Воробйова, М. Суляліна, О. Шаповал, О. Охредько. Київ: ЦГП «Альменда», 2024. С. 14. URL: <https://almenda.org/wp-content/uploads/2024/02/Аналітичний-звіт-ЦГП-Альменди-Університетські-зміни-2023-2024.pdf>

сійської ідентичності» в дітей з 12 до 17 років з окупованих територій України, через переміщення їх на «зміни» в 10 днів до російських ЗВО²³⁸. У 2023 році в «Університетських змінах» взяли участь приблизно 10 700 школярів із ТОТ Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей, що практично дорівнює кількості за 2022 рік, а кількість ЗВО, які беруть участь у програмі, продовжує збільшуватися²³⁹. Наступним кроком є надання пільгових умов на вступ до російських ЗВО із забезпеченням подальшого працевлаштування на території РФ²⁴⁰.

Окрім заохочення та примусу українських громадян виїжджати з окупованих територій, РФ також проводить активну політику переселення власних громадян на ці території щонайменше з початку окупації²⁴¹. Лише в період між 2014 та 2017 роками до Криму офіційно переїхало понад 100 тис. громадян Росії, зокрема пенсіонери, держслужбовці та військовослужбовці зі своїми родинами²⁴². За інформацією правозахисних організацій, станом на грудень 2023 року до Криму прибуло вже близько 800 тис. громадян РФ²⁴³. За даними окупаційної влади, при цьому, станом на початок 2024 року, до Криму перемістилося понад 500 тис. осіб. Для регіону з населенням близько 2,5 млн осіб це означає, що вже замінено понад 20% його мешканців. При цьому у м. Севастополь зростання населення відбулося з 384 тис.

на початок 2014 року до 561 тис. на початок 2024 року, тобто на 46 %²⁴⁴.

Росія активно заохочує власних громадян переїжджати на окуповані території, започатковуючи державні програми на кшталт «Земський лікар», «Земський вчитель», «Земський діяч культури» (рос. – «Земской доктор», «Земской учитель», «Земской деятель культуры»). Програми також передбачають надання громадянам РФ житла з «державних фондів» і 2 млн руб. одноразової фінансової допомоги. Пільги передбачені і для російських підприємств, які переводять своїх працівників на окуповані території²⁴⁵.

«Зараз от у мене там знайомий, він каже, у під'їзді 70 % це дев'ятиповерхівка. От один під'їзд на 4 квартири в них. Тобто 36 квартир, каже, 70 % я не знаю. І це люди здебільшого пенсійного віку. Тобто завезені вже зараз і вони роблять там свою прослойку. І саме от завозять пенсіонерів такі от»²⁴⁶.

«Потім почалась той час, коли вони почали напевно приїжджати сім'ями, бо він [російський військовий] вже йшов не сам, а там з дівчиною з якоюсь. Або там, типу, такі ходили чутки, що там то шукали квартири, то я перевозжу свою жінку, то там ще щось. Тобто вони прям почали заїжджати. Ще, що про місто, оця ж 15-та школа, у мене там навчається пле-

239 Там само, с. 22.

240 Там само, с. 5.

241 Звіт за результатами дослідження політики Російської Федерації щодо насильницької зміни демографічного складу населення окупованої території Кримського півострова. РЦПЛ. 2021. URL: <https://krymbezpepravil.org.ua/issues/otchet-o-rezultatakh-yssledovannya-polytyku-rf-po-prynudytelnomu-uzmenenyu-demograficheskoho-sostava-naseleniya-okupirovannoho-kr-mskoho-poluostrova/>; «Крым без правил. Тематический обзор ситуации с правами человека в условиях оккупации». Специальный выпуск. Перемещение гражданского населения Российской Федерации на оккупированную территорию Украины – автономную республику Крым и город Севастополь. Киев, 2015. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/04/Crimea_Beyond_Rules_special-issue_ru.pdf

242 Десять років окупації Російською Федерацією: Права людини в Автономній Республіці Крим та м. Севастополь, Україна. УВКПЛ. 28.02.2024. П. 22. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-02/2024-02-28%20OHCHR%20Ten%20years%20of%20Occupation%20in%20Crimea%20UKR_0.pdf

243 Сотні тисяч росіян переїхали на окуповані території України: показові приклади колонізації. УГСПЛ. 06.12.2023. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/sotni-tysiach-rosiiian-pereikhaly-na-okupovani-terytorii-ukrainy-pokazovi-pryklady-kolonizatsii/>

244 За інформацією, наданою Представництвом Президента України в АРК за запитом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

245 Конфіскація квартир і пільги для колоністів: як Росія змінює етнічний склад окупованих територій України. LB.ua. 04.07.2024. URL: https://lb.ua/news/2024/06/04/616769_konfiskatsiya_kvartir_i_pilgi.html

246 Інтерв'ю з жителем Запорізької області.

РОЗДІЛ 3

СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ ЩОДО СИТУАЦІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

мінниця, навчалася. І туди масово завезли вчителів, бо взагалі з наших шкіл майже всі вчителі повиїжджали. Це 15-та школа, туди завезли дуже багато вчителів. І що було цікаво, що більшість їх було з Дагестану»²⁴⁷.

Всі зазначені вище дії спрямовані на довготривалу мету – остаточно перетворити окуповані території України на «російські», витіснивши з них всіх, хто становить навіть мінімальну небезпеку, є нелояльним чи чинить спротив російській владі. Таке витіснення відбувається через застосування насильства, залякування, а згодом також через судове переслідування, видворення тощо.

Населення, що залишається, максимально прив'язується до РФ через розірвання будь-яких можливих зв'язків з Україною – через примусове нав'язування російського громадянства та, як наслідок, накладення військового обов'язку і примусу до служби у збройних силах, унеможливаючи отримання будь-яких послуг, ведення бізнесу, набуття та захисту майнових прав, працевлаштування, освіти на окупованій території без російського паспорта чи переоформлення за російським законодавством.

Для додаткового тиску та контролю над окупованими територіями туди заселяються російські громадяни, які також несуть пропагандистські наративи та російську політичну культуру в повсякденному житті.

247 Інтерв'ю з жителькою Запорізької області.

РОЗДІЛ 4

**Реагування та протидія
агресії РФ (протиправним
діям, практикам)
на національному
та міжнародному рівнях:
уроки України**

Реагування та протидія агресії РФ (протиправним діям, практикам) на національному та міжнародному рівнях: уроки України

Як зазначено вище, загальна ситуація з правами людини на окупованих РФ територіях України та відповіді на ключові гіпотези, поставлені в цьому аспекті в рамках спеціальної доповіді, свідчать про низку системних і цілеспрямованих політик РФ для підготовки, розгортання військових дій, захоплення українських територій та підкорення цивільного населення на них. А саме:

- РФ системно та масштабно використовує інформаційні та культурні заходи, власні підконтрольні медіа, стимулювання навчання в російських закладах освіти, паспортизацію паспортами РФ та інше як інструменти впливу на цивільне населення України та підґрунтя для можливості подальшого розгортання окупації територій та встановлення контролю над їхнім населенням, яке зазнало попереднього потужного впливу.
- Для цілей захоплення територій, а особливо в умовах, коли такий попередній вплив на них був неможливий із різних причин, РФ інструменталізує вчинення міжнародних злочинів та грубі порушення прав людини, зокрема й широкі практики насильства над цивільним населенням у зоні бойових дій та на захоплених територіях, як одну з тактик ведення війни та встановлення контролю над чужими територіями та населенням.
- Після окупації українських територій РФ у короткі строки запроваджує

на них адміністративні практики, що призводять до грубих порушень прав людини, більшість з яких роками здійснює на власній території. Одночасно окупаційна влада веде цілеспрямовану політику задіяння так званих GONGO²⁴⁸, схилення представників місцевої влади, активістів до співпраці для здобуття лояльності місцевого цивільного населення, а також заміщення місцевого населення захоплених територій на громадян РФ і тотальну інтеграцію в правову дійсність РФ.

Зазначені практики та дії не є випадковими ексцесами окремих виконавців, а є результатом системної політики цієї держави, що не могла бути ініційована та впроваджуватись без згоди вищих посадових осіб РФ. У підсумку, серед іншого, вони мають для РФ таку мету, як *підкорення цивільного населення окупованих територій та забезпечення максимального розірвання будь-яких їхніх зв'язків із власною Державою Україна*.

Це ставить перед Україною та відповідними органами влади чимало викликів, що передусім пов'язані з необхідністю та можливістю забезпечити підтримку зв'язків із власним населенням, яке вимушено залишається на окупованих територіях. Розбудовою підходів, що будуть утримувати баланс між безпековими заходами та заходами реінтеграції, захисту й відновлення прав потерпілих від наслідків війни. А також необхідність протидіяти систем-

248 GONGO – англійська аббревіатура для керованих державою неурядових організацій.

ному використанню РФ порушень прав цивільного населення та правил ведення війни як інструменту підкорення окупованих українських територій.

Загальний аналіз даних, отриманих і проаналізованих при підготовці цієї доповіді, свідчить про важливі висновки та здобутий досвід у розбудові Україною політик щодо реінтеграції та підтримання зв'язків з населенням окупованих територій, відновлення та захисту прав потерпілих від наслідків тривалої окупації, окремі з яких детальніше досліджуються у цьому розділі.

I. Українська влада здебільшого реактивно вибудовує політики щодо окупованих територій та їхнього населення, а ухвалення та впровадження політик щодо цих територій характеризується значною інертністю.

Так, після початку російської агресії та окупації Кримського півострова в квітні 2014 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»²⁴⁹, дію якого в подальшому було поширено на всі окуповані території України. Серед іншого, у Законі закріплені обов'язок держави підтримувати зв'язки з громадянами, які проживають на ТОТ України, та вжиття відповідних заходів для захисту їхніх прав. Крім того, Закон зафіксував політичну позицію щодо покладення на РФ відповідальності за порушення прав і свобод людини і громадянина та заподіяну внаслідок окупації шкоду. Також у 2014 році

був ухвалений Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»²⁵⁰, яким було визначено поняття «внутрішньо переміщена особа», закріплено гарантії їхніх прав, забезпечення належного обліку тощо. У 2017 році Уряд схвалив першу Стратегію інтеграції ВПО²⁵¹. Перша Стратегія деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території АР Крим та міста Севастополя була ухвалена рішенням Ради національної безпеки і оборони України та затверджена Указом Президента України в березні 2021 року²⁵².

Одночасно з початку війни у 2014 році мали місце факти дискримінаційних практик щодо мешканців ТОТ України через дії та рішення української влади, як-то обмеження доступу до банківських чи пенсійних послуг, обмеження в переміщенні власного майна через КПВВ тощо. Також дії влади нерідко характеризувалися відсутністю системної узгодженої політики, що відповідала б закріпленям у законодавстві гарантіям. Кожен день невирішення цих питань має значний негативний вплив на можливості України протидіяти заходам РФ з підкорення населення окупованих територій, фактичне занурення їх у правову, інформаційну та соціально-економічну дійсність країни-окупанта.

Лише в 2016 році було створено відповідне Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України як центральний орган виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику з питань тимчасово окупованої території та захисту прав населення, що на ній проживає. Наявність центральних органів виконавчої влади у структурі Уряду здебільшого позитивно позначалося на

249 Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 19 травня 2014 р. № 1207. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>

250 Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20 жовтня 2014 р. № 1706-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>

251 Про схвалення Стратегії інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2017 р. № 909-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/909-2017-%D1%80#Text>

252 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року «Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя»: Указ Президента від 24 березня 2021 р. № 117/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1172021-37533>

РОЗДІЛ 4

СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ ЩОДО СИТУАЦІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

можливості впливу та формування політик деокупації, підтримки зв'язків з населенням ТОТ України. Однак станом на момент підготовки цієї доповіді діяльність зазначеного фактично припинена, а розподіл його повноважень залишається незавершеним (частина повноважень перейшла до Міністерства розвитку громад та територій України, проте не всі). При цьому оголошений фокус діяльності новоствореного Міністерства національної єдності України здебільшого зосереджений на підтриманні зв'язків з українцями за кордоном і ніяк не враховує роботи з ТОТ і мільйонами громадян, що на них залишаються²⁵³.

Водночас важливо відзначити позитивний досвід і вплив для підтримання зв'язку з громадянами на ТОТ України відновлення діяльності в екзилі окремих органів влади та правоохоронних органів із тих українських адміністративно-територіальних одиниць, що були повністю окуповані агресором. До прикладу, діяльність Представництва Президента України в АР Крим була відновлена на підконтрольній Уряду території та здійснює роботу з громадянами в Києві та на прилеглих до окупованого Криму територіях у м. Херсон. З 2021 року було затверджено оновлену Стратегію діяльності цього органу, серед пріоритетів якої визначено удосконалення роботи зі зверненнями громадян, зокрема налагодження системного зворотного зв'язку з громадянами України, які проживають на ТОТ АР Крим та м. Севастополь, іноземцями та особами без громадянства, які на законних підставах перебувають на цій території, підготовки пропозицій щодо вирішення проблемних питань тощо²⁵⁴. Або ж робота відновленої в м. Київ Прокуратури АР Крим та м. Севастополь, стратегія діяльності якої так само була переглянута в зв'язку з наслідками війни, з урахуванням

норм міжнародного гуманітарного права та необхідністю працювати без доступу до території вчинення злочинів, потерпілих і підозрюваних, запровадження інноваційних підходів розслідування, роботи з цифровими доказами та можливістю комунікації з громадянами з ТОТ України через онлайн-сервіси тощо²⁵⁵.

З початку повномасштабного російського вторгнення, держава має значний та досліджений досвід звільнення територій, відновлення там роботи органів влади та прав постраждалих осіб. Проте Уряд досі не схвалив Стратегію відновлення державної влади та реінтеграції населення деокупованих територій України, що була напрацьована з широким залученням громадськості, міжнародних організацій та незалежних експертів і враховувала тривалий досвід роботи з окупованими територіями та відновлення життя на звільнених. На рівні нормативно-правових актів чи рішень окремих гілок влади досі здебільшого не інституціолізований і досвід евакуації органів влади (наприклад, судової влади) з ТОТ України чи з зони бойових дій, рекомендації та правова визначеність щодо наслідків потрапляння в полон особи, наділеної владними повноваженнями, тощо.

Так само було розроблено, але досі не ухвалено ОГП стратегію та заходи з відновлення роботи кримінальної юстиції на звільнених від тривалої окупації територіях. Яка доля втрачених і незавершених до окупації українських проваджень, що залишилися на ТОТ України; що робити з кримінальними справами та рішеннями судів окупаційної влади та тисячами людей у місцях несвободи на момент звільнення; як оперативно забезпечити відновлення людських ресурсів і матеріально-технічне забезпечення роботи органів кримінальної юстиції на цих територіях після звіль-

253 Засідання Комітету від 23.12.2024. Ютуб-канал Комітету Верховної Ради України з прав людини. 23.12.2024. URL: <https://youtu.be/eDw5v8BRSIQ?t=2197>

254 Про пріоритетні напрями діяльності Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим: Указ Президента України від 13 квітня 2021 р. № 160/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160/2021#Text>

255 Затверджено Стратегію розвитку прокуратури Автономної Республіки Крим в умовах тимчасової окупації на 2019–2021 роки. Офіційний сайт Прокуратури АРК та м. Севастополь. 10.10.2018. URL: <https://surl.li/iqaks>

нення; що робити з десятками тисяч осіб, які потенційно підпадають під відповідальність за колабораціонізм, але дії яких очевидно не мали значних наслідків для країни та їх переслідування буде перешкодою реінтеграційним заходам. Рішення цих питань напрацьовані та можуть потребувати додаткового обговорення, проте відтермінування таких рішень лише посилює численні страхи цивільного населення на ТОТ України та додає можливостей окупаційній владі залякувати громадян.

Незважаючи на те, що найпоширенішою і найнебезпечнішою за наслідками шкодою є вплив на дітей та системна мілітаризація освіти (фактично заручниками держави-окупанта станом на 2024 рік стали майже 1,6 млн українських дітей)²⁵⁶, в Україні нині відсутня державна освітня концепція та єдине бачення органів влади щодо реінтеграції дітей та молоді, які перебували в окупації, та процесів відновлення системи освіти після деокупації.

Також серед системних викликів, що призводять до проблем із доступом до послуг чи реалізацією прав громадянами з ТОТ України, є невідновлення роботи або відсутність рішень щодо покладання тих чи інших повноважень з органів, діяльність яких не була відновлена після окупації (як державних – установи захисту прав дітей, так і незалежних професійних спільнот, як-от адвокатура тощо), на інші структури й органи на підконтрольній Уряду території.

Такі приклади відтермінування рішень держави щодо ТОТ України та їх населення, тенденції з ігнорування питань захисту прав громадян із ТОТ у рекомендаціях з євроінтеграції послаблюють можливості України протидіяти заходам РФ з інтеграції цивільного населення ТОТ у правову, інформаційну, соціально-економічну дійсність країни-окупанта.

II. Україна потребує значного посилення потенціалу власних політик і практик, здатних протидіяти заходам РФ з підкорення цивільного населення на окупованих територіях та розірвання їхніх зв'язків з Україною.

Досліджені в цій доповіді системні та масштабні практики порушень прав людини на ТОТ України, серед іншого, мають для РФ таке головне завдання, як підкорення цивільного населення цих територій та забезпечення максимального розірвання будь-яких їхніх зв'язків зі своєю державою – Україною. Фактично розірвання таких зв'язків відбувається за кількома головними напрямками, по яких, зокрема, Україні й важливо розбудовувати як заходи з протидії злочинним діям РФ, так і превенції та проактивні рішення для створення умов підтримання зв'язку з власним населенням, що тимчасово опиняється в окупації.

Фізичні зв'язки. Одразу після встановлення окупаційної влади на Кримському півострові й на окремих територіях Донецької та Луганської областей в 2014 році РФ обмежила пересування населення з підконтрольною Уряду України територією, встановивши так званий «прикордонний контроль». У зв'язку з тривалою окупацією Україна була вимушена встановити на межі з окупованими територіями контрольні пункти в'їзду-виїзду, перетин яких став єдиним законним шляхом потрапляння на окуповані території та виїзду з них. Так само через безпекові виклики держава обмежила авіасполучення та рух будь-якого іншого транспорту (крім приватного автомобільного) через встановлені на межі з окупованими територіями КПВВ.

З 2019 року на окремих КПВВ було створено центри надання адміністративних послуг,

256 Рекомендації (дорожня карта) щодо політики реінтеграції дітей та молоді, які перебували в окупації. Центр громадянської просвіти «Альменда». 05.03.2024: <https://almenda.org/rekomendacii-dorozhnya-karta-shhodo-politiki-reintegracii-ditej-ta-molodi-yaki-perebuvali-v-okupacii/>

РОЗДІЛ 4

СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ

ЩОДО СИТУАЦІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

розміщено банківські та поштові пункти, започатковано безкоштовні перевезення, ведення прийому громадян, нарад представників державних органів та відвідування КПВВ іноземними делегаціями тощо.

Ці дії в комплексі, безумовно, сприяли підтриманню зв'язків із населенням окупованих територій. Щодня в обидва боки такі КПВВ перетинали тисячі громадян. А за даними Державної прикордонної служби України, із жовтня 2014 року до початку повномасштабного вторгнення в лютому 2022 року було обліковано 55 млн 885 тис фактів перетинання лінії розмежування особами з ТОТ на сході України, а також 18 млн 323 тис фактів перетинання адміністративної межі з ТОТ АР Крим. Водночас РФ регулярно практикувала протиправні обмеження чи блокування виїзду з ТОТ України на підконтрольні Уряду території, до прикладу, під час вступних кампаній до вищих навчальних закладів, під приводом заходів боротьби з епідемією COVID-19, або задля перешкоджання цивільному населенню в доступі до українських адміністративних, банківських, медичних та інших послуг.

Після початку повномасштабного вторгнення в 2022 році фактично лінія розмежування була перетворена РФ на лінію ведення активних бойових дій, відповідні КПВВ знищені або захоплені та перетворені в так звані пункти пропуску з територій, захоплених РФ після 2022 року. Крім того, одним із потужних факторів фізичного переривання зв'язків із територіями стала широкомасштабна політика РФ із депортації здебільшого нелояльних громадян України з окупованих територій, створення потоків ВПО та колонізації захоплених територій власними громадянами РФ²⁵⁷, що в підсумку призводить до значної зміни демографічного складу населення цих територій.

Нині з об'єктивних причин відсутні системні рішення щодо переміщення громадян напряму між ТОТ і підконтрольними Уряду України територіями. Міжвідомча та міжсекторальна взаємодія щодо евакуації з окупації перебуває на низькому рівні. Відсутні затверджені належним чином політики евакуації, зокрема окремих професійних груп чи представників органів влади, що забезпечували б умови правової визначеності дій у разі захоплення чи загрози захоплення територій. Перед державою постали виклики розроблення нових рішень щодо шляхів підтримки фізичного зв'язку з населенням в умовах тривалої окупації та за відсутності прямого доступу з ТОТ на підконтрольні Уряду України території. Натепер такий контакт здійснюється лише через один діючий КПВВ (з РБ²⁵⁸) та через доступ мешканців ТОТ України до відповідних закордонних дипломатичних установ України.

Водночас перед державою постане чимало викликів у зв'язку з необхідністю розмінування деокупованих територій, про що свідчить досвід та обмеженість ресурсів для очищення від вибухонебезпечних предметів нині вже звільнених від російської окупації територій.

Правові зв'язки. Одразу після окупації та спроб анексії українських територій РФ здійснювала швидку політику інтеграції цих територій у свій правовий простір, а також паспортизацію населення власними документами чи документами підконтрольних їй формувань²⁵⁹. Так само запроваджувалося кримінальне та інше законодавство РФ, що не залишало цивільному населенню вибору та можливості надалі керуватись українським законодавством і документами. Українська держава не визнає поширення російського законодавства на ці території та відповідно не ви-

257 Детальніше про патерни та дії РФ з порушень прав людини в різних сферах задля підкорення населення окупованих територій дивіться у розділі 3.

258 До серпня 2024 року функціонував пункт пропуску для повернення громадян України з території РФ – «Колотилівка – Покровка».

259 Детальніше про патерни та дії РФ з порушень прав людини в різних сферах задля підкорення населення окупованих територій дивіться у розділі 3.

знає його наслідки, зокрема й в контексті набуття цивільним населенням прав тощо.

У квітні 2014 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», яким було визначено правовий статус ТОТ України та правовий режим на них (на той момент дія Закону стосувалася тільки ТОТ АР Крим та м. Севастополь). У 2022 році дію відповідного Закону було поширено на всі ТОТ України.

Попри законодавче невизнання примусового набуття на ТОТ України громадянства РФ ця норма часто залишається декларативною та її ігнорують у фактичних практиках, зокрема в контексті накладення санкцій на окремих громадян України з ТОТ України як на громадян РФ, використання факту отримання російського паспорта у кваліфікації колабораційної діяльності, дискримінаційних практик обмеження доступу до послуг, посад чи реалізації прав (пенсійне забезпечення) тощо. Так само попри законодавче закріплення можливості визнання документів, що підтверджують факт народження, смерті, реєстрації (розірвання) шлюбу на ТОТ України, досі передбачено лише судові процедури визнання таких фактів, що суттєво ускладнює доступ громадян із ТОТ України до важливих для реалізації прав українських документів. За час тривалої окупації не більше 10 % фактів народжень на ТОТ України зареєстровані за законодавством України. Показник реєстрацій критично скоротився після початку повномасштабного вторгнення. Так, за даними окупаційних органів влади, на території ТОТ АР Крим і м. Севастополь протягом 2022–2024 років народилося 63 833 дитини. Водночас органами державної реєстрації актів цивільного стану зареєстровано лише 5492 факти народження дітей²⁶⁰.

Відповідно, це не лише позбавляє державу важливої інформації про власне населення на ТОТ України, а й залишає без належних документів сотні тисяч громадян і фактично сприяє посиленню їхнього правового зв'язку з державою-окупантом.

Так само ускладненою залишається процедура підтвердження зареєстрованого місця проживання особи на ТОТ України. Незважаючи на закріплені Законом України «Про надання публічних (електронних публічних) послуг щодо декларування та реєстрації місця проживання в Україні»²⁶¹ норми, відповідний порядок практично не працює. Державні органи не мають повноважень щодо ведення обліку зареєстрованого / задекларованого місця проживання осіб на ТОТ України; ускладнена ідентифікація осіб без документів (хто повертається в Україну через треті країни, звертається до закордонних дипломатичних установ); унеможливорює чи ускладнює отримання індивідуального податкового номеру без зареєстрованого місця проживання тощо.

Через наслідки окупації держава втратила доступ до державних реєстрів і даних, архівних документів, судових рішень та матеріалів досудових кримінальних проваджень, відсутні великі обсяги інформації щодо об'єктів земельного фонду, надр, культурної спадщини на ТОТ України. Механізми їх відновлення здебільшого досі не розроблені, що суттєво обмежує чи унеможливорює реалізацію тих чи інших прав громадянами з ТОТ України, зокрема майнових. При цьому, до прикладу, законодавство зобов'язує державних і військовослужбовців декларувати майно на ТОТ України, незважаючи на те, що воно може бути безповоротно втрачене чи відомості про нього відсутні в декларанта чи держави з об'єктивних причин.

260 Якими можуть бути підходи щодо документів, виданих в окупації? Аналітична записка. Коаліція організацій, що опікуються питаннями захисту прав постраждалих від збройної агресії проти України. Січень 2025. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2025/02/document_ua_web_dokumenty-vydani-na-tot.pdf

261 Про надання публічних (електронних публічних) послуг щодо декларування та реєстрації місця проживання в Україні: Закон України від 15 листопада 2024 р. № 1871. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1871-20#Text>

Досі залишаються не відновленими на підконтрольних Уряду територіях окремі повноваження та/або органи влади чи професійні самоврядні органи, що призводить до неможливості реалізації тих чи інших прав, а подекуди законодавчо не визначено підстави звільнення (припинення трудових відносин) з посадовцями, які не залишили окуповані території та не продовжили фактичну роботу в українських структурах.

Водночас важливим здобутком і мотивацією підтримки правових зв'язків із населенням ТОТ України стало схвалення угоди про безвізовий режим між Україною та Європейським Союзом, та як наслідок можливість безперешкодного в'їзду до відповідних країн для громадян України з біометричними паспортами. А також активне впровадження інструментів диджиталізації різних адміністративних послуг, зокрема створення єдиного вебпорталу державних послуг «Дія» та наповнення його чималою кількістю публічних сервісів.

Одним з основних викликів для держави в контексті тривалої окупації буде можливість ефективно та без суттєвих порушень чи обмежень прав громадян відновити на звільнених територіях український правовий простір. Це ставить перед Україною питання щодо ставлення до численних документів, рішень тощо окупаційної влади, які впливали на майнові та немайнові права громадян. Тобто фактично розбудову заходів протидії РФ у примусі населення захоплених територій до імплементації всіх документів і майна в російську правову дійсність. Незважаючи на розроблений Урядом із залученням експертного середовища проєкт Стратегії відновлення

державної влади та реінтеграції населення деокупованих територій України та плану до неї²⁶², документ досі не схвалений²⁶³. Відсутність такого документа і відповідних рішень не лише суттєво ускладнюватиме реінтеграційні процеси на звільнених територіях, а й вже зараз породжує чимало страхів серед цивільного населення ТОТ України в зв'язку з невизначеністю можливих наслідків для їхніх прав в умовах життя після звільнення територій та відновлення українського правового поля.

Соціальні зв'язки. Одразу після окупації українських територій РФ створювала такі умови для цивільного населення на них, коли соціальна підтримка ставала чи не єдиним засобом для виживання, а доступ до різних форм соціальної та медичної допомоги в подальшому робили можливим лише за умов отримання російських паспортних та інших документів, тобто фактично через примус присягання на вірність окупанту та демонстрації лояльності до влади агресора²⁶⁴. Одночасно можливість отримувати певні види терапії, доступ до певних видів медикаментів для мешканців ТОТ України була обмежена в окупації та подекуди залишилась лише за умов виїзду на підконтрольну уряду територію України. Відповідно, після окупації окремих територій в 2014 році, отримання медичних послуг було значною мотивуючою причиною для регулярного відвідування підконтрольних територій.

Водночас після початку окупації Україна запровадила обмеження на доступ до пенсійних послуг для мешканців ТОТ України²⁶⁵, що своєю чергою призводило як до дискримінаційних практик, порушень майнових прав і штучного стимулювання збільшення

262 Відбулася презентація проєкту Стратегії відновлення держави та реінтеграції деокупованих територій. *Укрінформ*. 10.04.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3850878-vidbulasa-prezentacia-proektu-strategii-vidnovlennja-derzvladi-ta-reintegracii-deokupovanih-teritorij.html>

263 Стратегію відновлення держави та реінтеграції населення деокупованих територій буде ухвалено до кінця червня – Верещук. *Інтерфакс-Україна*. 29.05.2024. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/989863.html>

264 Детальніше про патерни та дії РФ з порушень прав людини в різних сферах задля підкорення населення окупованих територій дивіться у розділі 3.

265 Заробляли на старість і залишилися без пенсії: чому пенсіонери з Криму через суд добиваються виплат. *Суспільне. Крим*. 29.10.2024. URL: <https://suspilne.media/crimea/867461-zaroblali-na-starist-i-zalilisilisa-bez-pensii-comu-pensioneri-z-krimu-cerez-sud-dobivautsa-viplat/>

чисельності ВПО, так і фактично сприяло агресору в розірванні зв'язків громадян із державою. Нині окремі питання забезпечення осіб, які проживають на ТОТ або які перемістилися з ТОТ, на отримання пенсій потребують додаткового врегулювання (до прикладу, досі не створено належного механізму отримання пенсій громадянами з тимчасово окупованого Кримського півострова, що вимагає підтвердження неотримання пенсії від РФ).

Після повномасштабного вторгнення РФ гостро постала проблема фіксації та відшкодування ушкодження здоров'я внаслідок бойових дій. При цьому, до прикладу, досі не враховуються та не поширюються на мешканців ТОТ України відповідні процедури встановлення зв'язку інвалідності з пораненнями внаслідок бойових дій.

Важливим здобутком у політиках держави щодо підтримання власного населення на ТОТ України було законодавче закріплення²⁶⁶ надання різних видів соціального та правового захисту особам, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членам їхніх сімей. І хоча окремі практики роботи відповідної Комісії, що розглядає питання встановлення відповідного факту, потребує удосконалення (щодо оцінки та врахування документів і доказів на підтвердження фактів тощо), сама ця підтримка з боку держави є важливим сигналом та одним з інструментів підтримання зв'язків із громадянами, які потерпають від переслідувань з боку окупанта часто саме за свою позицію щодо підтримання територіальної цілісності України та спротив окупації.

Освітні зв'язки. Окремим викликом для України є необхідність протидіяти масштабній та системній політиці окупанта з мі-

літаризації освітнього простору захоплених територій та перешкоджанню доступу до українського освіти дітей та молоді з цих територій²⁶⁷. Серед важливих здобутків держави в цьому напрямі варто відзначити: переміщення ще з 2014 року загалом понад 23 тис. студентів із ЗВО та наукових установ, розташованих на ТОТ України, до закладів на підконтрольні уряду України території; переміщення (релокація) окремих закладів освіти з ТОТ України; анулювання ліцензій близько 30 ЗВО, що залишилися на ТОТ Криму, Донецької та Луганської областей; започаткування освітніх центрів «Крим – Україна» та «Донбас – Україна». Позитивний вплив на підтримку зв'язків із дітьми та молоддю з ТОТ України мали такі рішення та практики держави, як запровадження можливості скористатися екстернатною формою здобуття освіти для дітей, які проживали (проживають) на ТОТ України; визнання результатів освіти, здобутих у ЗВО на ТОТ Кримського півострова при вступі до 2014 року; надання соціальних стипендій та державної цільової підтримки ВПО для здобуття професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти.

Проте тривала окупація, наслідки повномасштабного вторгнення та значний вплив країни-агресора на систему освіти вимагають нових рішень і стратегій. Так, не враховують наслідків повномасштабного вторгнення регулювання права на вступ у межах квот для осіб із ТОТ України, чи то досі не враховує особливостей ТОТ України система доступу до професійної технічної освіти. Нині законодавство містить дискримінаційну норму щодо проходження саме дітьми з ТОТ України спеціального курсу про наслідки агресії РФ проти України і протидію російській пропаганді, формування загальнокультур-

266 Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей: Закону України від 1 січня 2025 р. № 2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2010-20#Text>

267 Детальніше про патерни та дії РФ з порушень прав людини в різних сферах задля підкорення населення окупованих територій дивіться у розділі 3.

268 Про внесення змін до деяких законів України щодо визнання результатів навчання осіб, які проживали на тимчасово окупованій території України: Закон України від 21 листопада 2023 р. № 3482-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3482-20#Text>

РОЗДІЛ 4

СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ ЩОДО СИТУАЦІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

них і громадянських компетентностей²⁶⁸. Досі відсутній порядок визнання результатів освіти, здобутих у закладах освіти на ТОТ України, передбачений Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо визнання результатів навчання осіб, які проживали на тимчасово окупованій території України», що значним чином перешкоджає підтримці зв'язків із молоддю захоплених територій, а також їхній можливості пов'язувати свій трудовий самостійний шлях на підконтрольній Уряду України території.

Враховуючи важливість дітей та молоді для країни загалом і в майбутніх реінтеграційних процесах зокрема, зважаючи на масштаби наслідків тривалої окупаційної політики в сфері освіти та їхній негативний вплив на молодь з окупованих територій, держава невідкладно потребує посилення власної освітньої стратегії, напрацювання та впровадження підходів з реінтеграції дітей та молоді, які перебували в окупації, та процесів відновлення системи освіти після звільнення українських територій.

Інформаційні зв'язки. Захоплення інформаційного простору, тотальне знищення українських і представництв іноземних незалежних медіа, переслідування журналістів і широкомасштабна пропаганда – це ще один потужний інструмент РФ з підготовки та ведення війни, захоплення та утримання контролю над територіями²⁷⁰. Тож протидія цій політиці окупанта потребує від України як значних ресурсів і скоординованих зусиль відповідних стейкхолдерів у питаннях розбудови інформаційної політики, так і власне ефективної роботи всіх стейкхолдерів у питаннях

формування та реалізації інших рішень у сфері захисту прав мешканців ТОТ України. За роки тривалої окупації з боку українського уряду були здійснені кроки для розроблення та імплементації інформаційних стратегій щодо окупованих територій. Так, до прикладу, у 2018 році була ухвалена Стратегія інформаційної реінтеграції АР Крим та м. Севастополя²⁷¹, а в 2021 році Указом Президента України затверджена Стратегія інформаційної безпеки, окремі елементи якої стосуються питань ТОТ України²⁷². Однак реалізація цих стратегій залишається недостатньо скоординованою, часто без підкріплення належними ресурсами та залежить від інституційних і персональних змін у відповідних органах влади, відповідальних за її реалізацію. Нерідко відбувається комунікація суперечливих повідомлень для громадян України з ТОТ України з боку різних органів влади та їхніх представників (до прикладу, у питаннях примусової паспортизації в умовах окупації²⁷³). Проте основним викликом у реалізації інформаційної стратегії залишається відсутність чи неналежність рішень держави в питаннях практичної реалізації мешканцями ТОТ України своїх прав на підконтрольній Уряду території, що значним чином підриває спроможність та ефективність будь-якої інформаційної політики та комунікації для підтримання зв'язку з населенням захоплених територій.

Загалом основну роль в урядовій комунікації з мешканцями ТОТ України відігравали відповідні центральні органи виконавчої влади (донедавна Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих тери-

269 Мають запрацювати реальні механізми підтвердження освіти молоді з ТОТ: правозахисники зробили заяву. ZMINA. 21.11.2024. URL: <https://zmina.ua/statements/mayut-zapraczyuvaty-realni-mehanizmy-pidverdzhennya-osvity-molodi-z-tot-pravozahysnyky-zrobyly-zayavu/>

270 Детальніше про патерни та дії РФ з порушень прав людини у різних сферах задля підкорення населення окупованих територій дивіться у розділах 1 та 2 цієї доповіді.

271 Про схвалення Стратегії інформаційної реінтеграції Автономної Республіки Крим та м. Севастополя: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2018 р. № 1100-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1100-2018-%D1%80#Text>

272 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України від 28 грудня 2021 р. № 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text>

273 Верещук закликала мешканців окупованих територій не брати паспорти РФ. УНІАН. 01.05.2023. URL: <https://www.unian.ua/war/primusova-pasportizaciya-na-okupovanih-teritoriyah-ukrajini-vereshchuk-zrobyla-zayavu-12240561.html>

торій України), а також ті чи інші відповідальні регіональні органи влади, зокрема й в екзилі. Проте на момент підготовки доповіді сайт Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України не працює та не може бути використаний користувачами як джерело концентрованої та структурованої інформації для мешканців ТОТ України. Комунікація новоствореного Міністерства національної єдності України спрямована переважно на українців за кордоном та ВПО. А сам факт невизначеності пріоритету реінтеграції та захисту прав мешканців ТОТ України для уряду є значним негативним сигналом для громадян із цих територій.

Значну підтримку держави в розбудові та спроможності забезпечувати інформаційні зв'язки з ТОТ України відіграють громадські правозахисні та сервісні організації, що надають підтримку мешканцям захоплених територій. Вони часто стають комунікаторами тих чи інших можливостей та необхідної інформації для людей. Також важливою для інформаційних зв'язків є робота незалежних медіа, зокрема інтернет-медіа, що розвинені на підконтрольній Уряду України території, а спрощення їхньої роботи завдяки Закону України «Про медіа» лише сприяє підтримці єдиного інформаційного поля та зв'язкам із громадянами, які проживають на ТОТ.

Однак численні нарікання громадських організацій та експертів у сфері інформаційних зв'язків досі залишилися без уваги, зокрема не налагоджено аналогове телебачення поруч із ТОТ. Українське цифрове телебачення для жителів окупованих територій недоступне. Функціонування та доступ до українського радіомовлення також ускладнені. Тривалий час піддається критиці з боку експертів діяльність телеканалу

«Дім», який влада певний час позиціонувала як мовника для окупованих територій. Все це лише погіршує стан і можливості комунікації української влади з населенням, практично виключаючи з цих комунікацій населення окупованих територій.

Релігійні зв'язки. Окремим викликом із погляду протидії російському впливу на цивільне населення, зокрема й впливу пропаганди, була діяльність на території України УПЦ МП²⁷⁴. Так, представництво цієї церкви не лише не засудили збройну агресію РФ проти України, а й активно розповсюджували російські наративи серед цивільного населення та сприяли захопленню РФ українських територій, починаючи з окупації Кримського півострова²⁷⁵. На тлі цього після окупації українських територій влада РФ розгортала там системне переслідування окремих релігійних громад, серед яких представники мусульманських релігійних груп, Свідків Ієгови, а також релігійна громада УПЦ Київського патріархату²⁷⁶.

Важливим кроком держави в контексті захисту православної церкви в Україні та зменшення російського впливу на неї та її прихожан стало рішення про вручення Вселенським патріархом Варфоломієм томосу про автокефалію предстоятелю ПЦУ митрополитові Київському і всієї України Епіфанію, чому передувала тривала робота держави та громадськості²⁷⁷. Нині понад 1800 релігійних громад і монастирів перейшли з УПЦ МП до ПЦУ. Також за даними Служби безпеки України, від початку повномасштабного вторгнення РФ, було відкрито кримінальні провадження щодо понад 100 священнослужителів УПЦ МП через відкриту підтримку та виправдання збройної агресії РФ, майже 50 із них було повідомлено про підозру, а понад 20 отримали судові вироби²⁷⁸.

274 Скільки ще існуватиме РПЦ в Україні? *Ukrainer*. 02.04.2022 р. URL: <https://www.ukrainer.net/rpc/>

275 Дивіться детальніше розділ 1 (п. 1.2).

276 Дивіться детальніше розділ 3.

277 Отримавши томос, Епіфаній заявив про утворення автокефальної Православної церкви України. *Радіо Свобода*. 06.01.2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/29693853.html>

278 Рада ухвалила закон про заборону УПЦ (МП) в Україні – депутати. *Радіо Свобода*. 20.08.2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-moskovskyy-patriarkhat-zaborona/33085530.html>

РОЗДІЛ 4

СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ ЩОДО СИТУАЦІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

Іншим важливим рішенням держави в цьому питанні стало ухвалення у 2024 році Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій»²⁷⁹, що передбачає припинення діяльності на території України релігійних організацій, пов'язаних із РПЦ. Закон передбачає унеможливлення діяльності тих релігійних організацій, що керуються державою, яка здійснює агресію проти України. Релігійні організації, які підозрюються у причетності до співпраці з РПЦ, мають перевірятися відповідною експертною комісією та в разі встановлення таких зв'язків матимуть час на їх розірвання чи припинення діяльності за рішенням суду. При цьому ще до набуття чинності закону, за даними загальнонаціональних опитувань, 82 % українців не довіряли УПЦ МП, а 83 % опитаних громадян вважали, що держава тією чи тією мірою має втрутитися в діяльність УПЦ МП, зокрема 63 % підтримували повну заборону цієї церкви²⁸⁰.

Водночас, попри системні переслідування і тиск на ПЦУ з боку окупаційної влади Криму, зокрема протиправне вилучення будівель церков із їхнього користування, українська влада досі не забезпечила виконання відповідної урядової постанови²⁸¹ щодо реєстрації права власності держави на Кафедральний собор Кримської єпархії ПЦУ в м. Сімферополь. Так само залишається без рішення запит до влади щодо виділення приміщення для організації управління Кримської єпархії і церкви для богослужіння в Києві. При цьому Митрополит Сімферопольський і Кримський за підтримки представників парафіян з чис-

ла переселенців із півострова вважає таке рішення важливим для захисту прав релігійної громади²⁸².

Економічні зв'язки. Одним із потужних інструментів розірвання окупантом зв'язків цивільного населення з Україною стали саме економічні важелі на захоплених територіях²⁸³. Зміна валютного режиму, примус до перереєстрації суб'єктів господарювання та майнових прав українських юридичних і фізичних осіб за російським законодавством за умов позбавлення таких прав у разі відмови в перереєстрації ставали важелями підкорення населення російській правовій дійсності. Крім того, тривала окупація українських територій демонструє тенденції створення РФ умов для скорочення на захоплених територіях малого та середнього бізнесу, а подекуди ведення бізнесу просто неможливе через наслідки ведення бойових дій, експропріацію та захоплення майна та землі окупаційними силами тощо. Все це своєю чергою створює умови на ТОТ України, коли економічна безпека цивільного населення напряму залежить від готовності працювати на владу окупанта чи окупаційні підприємства різних форм. При цьому робота в приватному секторі та розвиток власного бізнесу на ТОТ України, що начебто дозволяє утриматись від зв'язку з окупантом, все одно неможлива без сплати податків окупаційній владі та відповідної реєстрації за законодавством РФ.

Водночас Українська держава за роки російської збройної агресії не демонструвала належної стратегії чи передбачуваних політик підтримки економічних зв'язків із

279 Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій: Закон України від 20 серпня 2024 р. № 3894-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3894-20>

280 Якою має бути політика влади та довіра до Української Православної Церкви (Московського Патріархату). *КМІС*. 07.05.2024. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1404&page=1>

281 Деякі питання прийняття у державну власність Кафедрального собору святих рівноапостольних князя Володимира та княгині Ольги та захисту права на свободу світогляду та віросповідання вірян Кримської єпархії Української Православної Церкви (Православної Церкви України): Постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2022 р. № 1213. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-prijnyattya-u-derzhav-a1213>

282 Митрополит Климент розкритикував уряд за бездіяльність у релігійних питаннях етнічних українців в окупованому Криму. *ZMINA*. 13.05.2024. URL: <https://zmina.info/news/mytropolyt-klyment-rozkrytykuvav-uryad-za-bezdiyalnist-u-religijnyh-pytannjah-etnichnyh-ukrayincziv-v-okupovanomu-krimu/>

283 Про патерни та дії РФ з порушень прав людини в різних сферах для підкорення населення окупованих територій дивіться у розділі 3.6.

населенням окупованих територій. Так, до прикладу, за пів року після окупації Криму було ухвалено законодавство про так звану вільну економічну зону «Крим». Попри нібито бажання зберегти економічне життя на тимчасово окупованому півострові, реалізувати цей намір не вдалося. Ухвалені норми фактично стали підставою для подальшого впровадження дискримінаційних обмежень громадян України з реєстрацією на ТОТ Крим у доступі до українських банківських та інших фінансових послуг (такий підхід при цьому не поширився на всі окуповані українські території). Це значно вплинуло на розірвання економічних зв'язків кримчан, зокрема в банківській сфері, з державою. Відповідне законодавство й обмеження були скасовані Верховною радою України лише в 2021 році²⁸⁴.

Якщо з початку окупації українських територій у 2014 році держава демонструвала мовчазну згоду щодо факту ведення громадянами господарської діяльності в умовах окупації (чи навіть лояльність, зважаючи на формальні умови вільної економічної зони «Крим»), то після початку повномасштабного вторгнення РФ у 2022 році було внесено зміни в кримінальне законодавство щодо покарання за різні форми колабораційної діяльності. Вони, зокрема, містять такі поняття, як «господарська діяльність» або передача «матеріальних ресурсів», які трактуються у слідчій та судовій практиці надзвичайно широко та невизначено. Відповідно до досліджень правозахисних організацій²⁸⁵ під цю категорію правопорушень, згідно з практикою, що склалася, можуть підпадати як продукти харчування, ведення будь-якої

трудової діяльності на ТОТ України, навіть в обмін не на фінансову винагороду, та сплата податків державі-агресору. Такі підходи можуть негативним чином позначитись на реінтеграційних процесах та вже зараз мають негативний вплив на посилення страхів населення ТОТ України, а відповідно й розірвання зв'язків із державою.

Так само викликає занепокоєння існуюча ситуація з розбудови механізмів компенсації за пошкоджене або знищене майно та інші втрати внаслідок російської агресії. Створений під егідою Ради Європи Реєстр збитків²⁸⁶, завданих агресією Російської Федерації проти України, має мандат лише на роботу з наслідками та втратами після повномасштабного вторгнення РФ у 2022 році. Тож відсутність належної комунікації та заходів із боку держави негативним чином впливатиме на відчуття підтримки Державою Україна мешканців окупованих РФ із 2014 року територій. Відповідне законодавство²⁸⁷ про облік майна, що пошкоджене або зруйновано внаслідок збройної агресії РФ, нині передбачає облік рухомого та нерухомого майна, що було пошкоджене або зруйноване з 2014 року. Проте фактично здійснюється лише облік нерухомого житлового майна, пошкодженого або зруйнованого з 24 лютого 2022 року. Облік рухомого майна, нерухомого майна відмінного від житлового, майна, до якого втрачено доступ, та будь-якого майна з цих категорій до 2022 року не запроваджено.

Серед позитивних практик держави в цьому питанні варто відзначити приклади спроб забезпечити аудит збитків, понесених внаслідок

284 Про визнання таким, що втратив чинність, Закону України «Про створення вільної економічної зони “Крим” та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України» та внесення змін до деяких законодавчих актів України: Закон України від 21 листопада 2021 р. № 1618-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-20>

285 В Україні уже понад 8 тисяч справ про колабораціонізм: що з ними не так? Переказуємо звіт правозахисників. ZMINA. 02.08.2024. URL: [https://zmina.ua/media/v-ukrayini-uzhe-ponad-8-tysyach-sprav-pro-kolaboracziyizm-shho-z-nymi-ne-tak-perekazuemo-zvit-pravozahisnykiv/](https://zmina.ua/media/v-ukrayini-uzhe-ponad-8-tysyach-sprav-pro-kolaboracziyizm-shho-z-nimi-ne-tak/)

286 Про встановлення Розширеної часткової угоди про Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України: Резолюція CM/Res(2023)3 від 12 травня 2023 р. URL: <http://suri.li/fmcswl>

287 Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 11 грудня 2024 р. № 2923-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text>

війни²⁸⁸ чи окупації конкретних регіонів²⁸⁹, а також напрацювання планів відновлення окремих регіонів, що нині окуповані. Так, за ініціативи органів влади було розроблено та представлено економічні стратегії відновлення окремих окупованих регіонів, як-от Стратегія відновлення Криму після деокупації²⁹⁰, концепція відновлення Мелітополя²⁹¹ та план відродження міста Маріуполя²⁹². А сама необхідність розроблення політик економічного відновлення визнається на державному рівні як одне з важливих завдань подолання наслідків війни²⁹³. Проте натепер це розробки, які матимуть вплив на реінтеграційні та процеси відновлення, але не мають прямого значного впливу на підтримання зв'язків із населенням ТОТ України в умовах тривалої окупації.

III. Відповідь держави населенню щодо шляхів досягнення справедливості нині здебільшого зведена до правосуддя, що одночасно є важливим для забезпечення невідворотності покарання за міжнародні злочини, але є й певним обмеженням інструментів досягнення справедливості та викликом для спроможності системи правосуддя.

З початку російської агресії в 2014 році основний масив роботи з документування порушень прав людини в державі на себе взяли правозахисні організації, які, на відміну від державних структур, подекуди мали не лише доступ до цих територій, а й більшу довіру з боку свідків і потерпілих. Фактично з 2016 року було розпочато системну розбудову роботи й архітектури національної правоохоронної системи з розслідування міжнародних злочинів. Спеціалізація та ухвалення відповідної стратегії прокуратури АР Крим та м. Севастополь, посилення кримських органів слідства в екзилі, а з 2019 року створення в Донецький та Луганській структурах органів досудового розслідування та прокуратур окремих спеціалізованих структурних підрозділів, які займаються правопорушеннями, скоєними під час збройної агресії та пов'язаними з нею міжнародними злочинами. У подальшому в структурі ОГП було створено відповідний Департамент нагляду у кримінальних провадженнях щодо злочинів, вчинених в умовах збройного конфлікту, що надалі дало змогу правоохоронній системі належним чином відредагувати й на масштабні наслідки російського вторгнення в 2022 році.

За десять років держава розбудувала унікальний досвід співпраці правозахисних організацій з прокуратурою та правоохоронними органами щодо документування злочинів, збору доказів та роботи з цифровими доказами та за відсутності доступу

288 Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на початок 2024 року. Київська Школа Економіки. Квітень 2024. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/04/01.01.24_Damages_Report.pdf; Проект Плану відновлення України Матеріали робочої групи «Аудиту збитків, понесених внаслідок війни». Офіційний сайт КМУ. Липень 2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/audit-of-war-damage.pdf>; Збитки довікллю від війни. Офіційний сайт Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України. URL: <https://mepr.gov.ua/topics/novyny/zbytky-dovkillyu-vid-vijny/>

289 Оцінка економічних втрат України від тимчасової окупації Кримського півострову. Центр економічних стратегій. 16.07.2021. URL: <https://ces.org.ua/assessment-of-ukraines-economic-losses-from-crimea/>

290 Стратегія відновлення Криму після деокупації. Офіційний сайт Представництва Президента України в АРК. 12.09.2023. URL: <https://ppu.gov.ua/documents/strategiya-vidnovlennia-krymu-pislia-deokupatsii/>

291 Концепція відновлення Мелітополя. Restart. URL: <https://www.restartfuture.org/projects/koncepciya-vidnovlennya-melitopolya>

292 План відродження міста Маріуполя. Сайт проекту Mariupol Reborn. URL: <https://remariupol.com/>

293 Ігор Марчук: Екологічне та економічне відновлення деокупованих територій – важливе завдання Уряду та Парламенту. Офіційний сайт ВРУ. 05.11.2024. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/255331.html; Економічне відновлення Донеччини – плани та перепони. Антикризисний медіа центр. 12.08.2024. URL: <https://acmc.ua/ekonomichne-vidnovlennya-donechchyny-planu-ta-perepony/>

до вчинення порушення, сприяння підвищенню кваліфікації фахівців, підготовки (зокрема спільних із неурядовими організаціями) звернень до Офісу Прокурора МКС²⁹⁴ та взаємодії з ним²⁹⁵, розбудови довіри потерпілих до системи розслідувань тощо. Після початку повномасштабного вторгнення РФ і відповідних змін до кримінального процесуального законодавства щодо розгляду та розслідування справ у порядку *in absentia* (за відсутності підозрюваного, обвинуваченого) все більше справ завершується судовими вироками. При цьому, незважаючи на визнання юрисдикції МКС щодо злочинів унаслідок війни на території України²⁹⁶, лише в 2024 році держава ратифікувала Римський статут МКС та поправки до нього, і нині працює над імплементаційним законодавством у сфері кримінальної юстиції.

Станом на час підготовки доповіді, за публічними даними на сайті ОГП зафіксовано понад 150 тис. міжнародних злочинів та ще понад 20 тис. злочинів проти основ національної безпеки за час повномасштабного вторгнення РФ проти України. При цьому ОГП не оприлюднює аналогічну інформацію щодо численних злочинів, вчинених окупантом з початку агресії в 2014 році. Тож обсяг і масив злочинів фактично в рази більший, а їх розслідування в таких масштабах є викликом для будь-якої

правоохоронної та судової системи. Тож розбудова та забезпечення ефективних розслідувань міжнародних злочинів, зокрема вчинених в умовах окупації, все ще потребує продовження суттєвого посилення потенціалу системи органів досудового розслідування та правосуддя, зміни кримінального та кримінального процесуального законодавства, посилення спроможності адвокатури, розбудови системи захисту та підтримки потерпілих і свідків²⁹⁷.

Одночасно з цим численні дослідження, зокрема Соціологічної групи «Рейтинг»²⁹⁸, протягом останніх кількох років демонструють стійкий тренд на справедливість передусім через забезпечення правосуддя за найтяжчі злочини. Так само держава продовжує комунікувати тему справедливості здебільшого через забезпечення правосуддя за злочини внаслідок війни.

Відповідно, правоохоронна система стала фактично ключовою точкою входу всіх очікувань потерпілих від війни та окупації на реалізацію справедливості за наслідками війни. Водночас результати дослідження²⁹⁹ щодо ставлення населення до міжнародних воєнних злочинів в Україні демонструють, що хоча правосуддя для потерпілих від найтяжчих злочинів є важливим (понад 90 % опитаних), однак 83 % не бажають брати участь у цьому правосудді. Більше половини опитаних зазначили, що

294 «В основу інформаційного повідомлення до МКС лягли матеріали кримінальних проваджень прокуратури автономії щодо незаконного переслідування журналістів в Криму» — Ігор Поночовний. Офіційний сайт Прокуратури АРК та м. Севастополь. 25.02.2021. URL: https://ark.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=290053&fp=150

295 Міжнародне співробітництво Офісу Генерального прокурора. Ключові напрями та результати. Системна співпраця з Міжнародним кримінальним судом. Офіційний сайт ОГП. 12.02.2024. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/miznarodne-spivrobotnictvo-ofisu-generalnogo-prokurora-klyucovi-napryami-ta-rezultati>

296 Заява Верховної Ради України до Міжнародного кримінального суду про визнання Україною юрисдикції міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності вищими посадовими особами держави, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року від 25 лютого 2014 р. № 790-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/790-18#Text>; Про Заяву Верховної Ради України «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян»: Постанова Верховної Ради України від 4 лютого 2015 р. № 145-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text>

297 Needs Assessment of Ukraine's Justice System: Delivering Meaningful Justice to the Victims and Survivors of the Armed Conflict. Сайт Української правової консультативної групи. 2024. URL: <https://ulag.org.ua/reports-and-materials/needs-assessment-ukraines-justice-system/>

298 Дослідження «Правосуддя в контексті російської збройної агресії». Сайт соціологічної групи «Рейтинг». 13.08.2024. URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/justice-context-russian-armed-aggression.html>

299 Результати дослідження Харківського інституту соціальних досліджень «Ставлення населення до міжнародних воєнних злочинів в Україні». Сайт Української правової консультативної групи. 2024. URL: <http://surl.li/jhbylr>

РОЗДІЛ 4

СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ ЩОДО СИТУАЦІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

зайва бюрократизація, відсутність інформації та тривалість процесів є бар'єром для жертв на шляху до правосуддя. Понад 60 % вважають заочні провадження, у межах яких нині відбувається більшість судових процесів щодо війни, неефективними. А серед запитів на допомогу від держави передусім вказують про потребу отримання соціальної (42%) та психологічної (38%) допомоги, а також фізичного захисту (26%).

Тож як запит суспільства, так і міжнародні підходи³⁰⁰ до подолання наслідків війни підтверджують, що правосуддя за міжнародні злочини є лише одним з елементів забезпечення справедливості. Ігнорування інших його складових може не лише знизити потенціал держави в розбудові безпечного відновлення та подолання наслідків війни, а й стати значною перешкодою в підтримці зв'язків із населенням нині окупованих територій. Так, до прикладу, після початку повномасштабного вторгнення до національного кримінального законодавства було внесено зміни щодо відповідальності за колабораційну діяльність. Диспозиція статті 111¹ Кримінального кодексу України потребує перегляду в зв'язку з невідповідністю вимогам правової визначеності та заходам реінтеграції щодо осіб, які не вчинили суспільно небезпечних діянь. Нині правоохоронна система генерує тисячі проваджень щодо громадян України, які в тих чи інших формах співпрацюють з окупантом, чи залишилися в окупації та продовжили там свою роботу. Цей крок розглядався як певна превенція такої співпраці на початку повномасштабного вторгнення РФ. Проте держава й досі немає іншої відповіді на співпрацю громадян з окупантом, крім як кримінальне покарання. Це не лише створює додаткове надмірне навантаження на правоохоронну

систему. Це також є джерелом підживлення страхів більшості громадян з окупованих територій, які не вчинили суспільно небезпечних дій, а відповідно значною складовою розриву зв'язків із населенням ТОТ України.

Тривалі дослідження суспільної думки демонструють стійку тенденцію схильності українців до зниження рівня засудження дій мирного населення в умовах окупації, а також можливості застосування додаткових позасудових механізмів такої відповідальності, зокрема через недопущення / усунення від влади тих, хто співпрацював з окупантом³⁰¹. Ці та інші тенденції вкотре засвідчують, що забезпечення відчуття справедливості за наслідками війни не може та не має звестися лише до інструментів правосуддя.

Тож підхід держави до комунікації та загалом відповіді на запит суспільства на справедливість потребує концептуального перегляду. Додаткової уваги з боку влади потребують такі теми, як соціальна згуртованість і боротьба зі стигмою, якої зазнають жителі ТОТ України та ВПО. Уважного ставлення вимагає тема політики пам'яті та меморіалізації як на державному, так і на регіональному рівнях, а також вони сприятимуть зниженню соціальної напруги та конфліктів в умовах майбутнього відновлення на звільнених територіях. Ще одним інструментом досягнення справедливості та безпеки, відновлення довіри в громадах, зокрема й на звільнених територіях, можуть стати перевірки (або люстрація). Цей інструмент дає змогу не тільки усунути надмірний рівень криміналізації різних форм співпраці з окупантом, а й сприятиме зняттю страхів населення ТОТ, сформувавши важливі складові передбачуваної політики відновлення життя після деокупації.

300 Transitional Justice. Офіційний сайт UNDP. URL: <https://www.undp.org/rolhr/justice/transitional-justice>

301 Майже 90 % респондентів вважає, що разом із судовим розглядом мають застосовуватися і додаткові механізми забезпечення справедливості (комісії люстрації, встановлення правди про події війни, компенсація шкоди постраждалим). Дослідження «Правосуддя в контексті російської збройної агресії». Сайт соціологічної групи «Рейтинг». 2024. URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/justice-context-russian-armed-aggression.html>

IV. Політико-правові заходи української влади щодо протидії агресії РФ та порушенням прав людини на ТОТ України створюють важливі прецеденти фіксації та оцінки наслідків окупації. При цьому заходи реагування міжнародних політичних і правозахисних механізмів на порушення прав людини на ТОТ України РФ переважно ігнорує. Ці заходи мають здебільше характер декларативної фіксації, ніж практичної протидії та захисту від порушень.

З початку окупації українських територій у 2014 році Україна зайняла активну позицію щодо політико-правових заходів з протидії агресії РФ та порушенням прав людини на окупованих територіях на міжнародному рівні.

Так, вже 27 березня 2014 року було ухвалено першу резолюцію ГА ООН A/RES/68/262³⁰², якою було висловлено підтримку територіальної цілісності та соборності України, вказано про нелегітимність будь-яких територіальних змін, зокрема через так званий «референдум», що був організований і відбувався під контролем російських військ в окупованому Криму. На підтримку резолюції виступили 100 держав світу. А 7 квітня 2022 року, у відповідь на повномасштабне вторгнення РФ в Україну, що призвело до серйозних порушень прав людини, ГА ООН ухвалила резолюцію ES-11/3³⁰³ щодо призупинення членства РФ у Раді ООН з прав людини.

За час збройної агресії загалом було ухвалено десятки резолюцій міжнародних і міжпарламентських організацій на підтримку територіальної цілісності України та щодо засудження порушень прав людини на ТОТ України³⁰⁴.

Так, із 2016 року Україна на щорічній основі вносить на розгляд ГА ООН резолюції щодо ситуації з правами людини на тимчасово окупованих РФ територіях України. У 2023 році сфера охоплення резолюцією розширена на всі тимчасово окуповані РФ території України, що, відповідно, було відображено у назві документа: «Ситуація з правами людини на тимчасово окупованих територіях України, включаючи Автономну Республіку Крим та місто Севастополь». Метою резолюції є захист права громадян України, збереження фокусу міжнародної уваги до проблеми забезпечення прав людини на тимчасово окупованих РФ територіях України, забезпечення ретельного моніторингу з боку ООН. Зокрема, на її виконання Генеральний секретар ООН готує відповідні доповіді (опубліковано вже 11 доповідей) та ін.

З 2014 року ПАРЄ ухвалила майже 40 резолюцій щодо засудження дій РФ, спрямованих на порушення суверенітету і територіальної цілісності України, а також грубих порушень прав людини, переслідування та порушення прав корінних народів на окупованих українських територіях та інших, пов'язаних із протидією наслідкам агресії.

Влітку 2014 року ухвалено резолюцію Ради ООН з прав людини 26/30 «Співпраця і допомога Україні в галузі прав людини»³⁰⁵, якою запроваджено практику проведення регулярних інтерактивних діалогів, присвячених Україні, зокрема для обговорен-

302 Territorial integrity of Ukraine: Resolution adopted by the General Assembly № 68/262. *Офіційний сайт ООН*. 27.03.2014. URL: <https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRes%2F68%2F262&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False>

303 Suspension of the rights of membership of the Russian Federation in the Human Rights Council: Resolution adopted by the General Assembly № ES-11/3. *Офіційний сайт ООН*. 08.04.2022. URL: <https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FES%2FES-11%2F3&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False>

304 Список резолюцій та інших важливих міжнародних документів у контексті засудження російської агресії та порушень прав людини на ТОТ, підготовлений Міністерством закордонних справ України на запит Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, див. у Додатку 1.

305 Співпраця і допомога Україні в галузі прав людини: Резолюція Ради ООН з прав людини від 15 липня 2014 р. № 26/30. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/775246?ln=ru&v=pdf>

РОЗДІЛ 4

СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ ЩОДО СИТУАЦІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

ня доповідей Управління Верховного Комісара ООН з прав людини щодо ситуації в Україні, підготовлених за результатами роботи Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні. А також ухвалено чотири інших резолюції, за наслідками однієї з яких, зокрема, створено Незалежну міжнародну комісію ООН з розслідувань в Україні, мета якої – розслідувати порушення прав людини, міжнародного гуманітарного права й інших злочинів, пов'язаних із російською агресією, здійснювати їхнє документування та ідентифікацію винних з метою подальшого забезпечення відповідальності. Та ще понад 20 резолюцій Європейського Парламенту щодо наслідків повномасштабної війни, зокрема й про порушення прав людини внаслідок окупації РФ частини території України.

Крім того, за час війни Верховна Рада України неодноразово ухвалювала відповідні заяви³⁰⁶, зверталася до міжнародних організацій і парламентів світу³⁰⁷ щодо засудження агресії РФ, грубих порушень прав людини внаслідок окупації українських територій, незаконного проведення «виборів» на окупованих територіях³⁰⁸ чи важливості розбудови політик реінтеграції ТОТ³⁰⁹. Це важливо не лише для привернення уваги до питання порушень прав людини внаслідок російської агресії за межами країни, а й для формування визначеного внутрішнього порядку денного всередині країни, сигналів на підтримку власних громадян в окупації.

За даними МЗС України, парламенти щонайменше 40 іноземних країн ухвалили понад 240 рішень щодо підтримки територіальної цілісності України, засудження агресії, порушень прав людини чи прав корінних народів внаслідок тимчасової окупації РФ окремих частин території України з 2014 року тощо. При цьому, до прикладу, парламенти жодної країни Африки не ухвалювали будь-яких рішень на підтримку України. Водночас чимало країн цього континенту так само потерпали від війн і стикалися з викликами подолання наслідків найтяжчих злочинів проти свого цивільного населення.

Серед важливих ініціатив України, зокрема й для просування питань порушень прав людини внаслідок окупації, є заснування в 2021 році Міжнародної Кримської платформи³¹⁰, а також Глобального саміту миру³¹¹ та підтримка їхньої роботи.

Ці та інші заходи й рішення на міжнародному рівні є важливими не лише для продовження фіксації політики «невизнання», посилення санкцій проти РФ та поширення інформації про грубі порушення прав людини в умовах окупації, а й для подальших процесів відновлення та деокупації, коли Україна та світ постануть перед питанням шляхів і підтримки відновлення контролю держави над раніше окупованими територіями. Водночас ухвалені за ці роки ГА ООН, Радою ООН з прав людини, ПАРЄ та іншими організаціями резолюції

306 Про Заяву Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків» Постанова Верховної Ради України від 21 квітня 2015 р. № 337-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-19#Text>

307 Про Заяву Верховної Ради України «Про агресію російської федерації в районах Чорного та Азовського морів і Керченській протоці»: Постанова Верховної Ради України від 20 вересня 2022 р. № 2595-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2595-IX#Text>; Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором: Постанова Верховної Ради України від 27 січня 2015 р. № 129-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/129-19#Text>

308 Про Звернення Верховної Ради України до урядів та парламентів іноземних держав, міжнародних організацій, парламентських асамблей у зв'язку з проведенням російською федерацією «президентських виборів» на тимчасово окупованій території України: Постанова Верховної Ради України від 14 березня 2024 р. № 3609-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3609-IX#Text>

309 Про Заяву Верховної Ради України про непохитність державної політики України щодо деокупації та реінтеграції Автономної Республіки Крим і міста Севастополя: Постанова Верховної Ради України від 4 вересня 2024 р. № 3949-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3949-IX#Text>

310 Офіційний сайт Міжнародної Кримської платформи. URL: <https://crimea-platform.org/>

311 Сьогодні день, коли світ починає наближати справедливий мир – виступ Президента України на першому пленарному засіданні Глобального саміту миру. Офіційний сайт Президента України. 15.06.2024. URL: <https://www.president.gov.ua/news/sogodni-den-koli-svit-pochinaye-nablizhati-spravedlivij-mir-91561>

не є юридично зобов'язуючими документами, мають рекомендаційний характер і їх РФ переважно ігнорує.

Обов'язковий для РФ характер могли б мати рішення відповідних міжнародних судів, згоду на поширення юрисдикції яких надала РФ або Україна (як із випадком МКС). Держава часто в тісній співпраці з українськими правозахисними організаціями ініціювала звернення практично до всіх ключових міжнародних механізмів захисту прав людини. Так, у 2017 році Україна подала позов до Міжнародного Суду ООН щодо порушення Росією взятих на себе зобов'язань за Міжнародною конвенцією про боротьбу з фінансуванням тероризму та Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Того ж року Суд ухвалив рішення про застосування тимчасових заходів проти Росії, відповідно до якого остання на території окупованого Криму має: 1) утримуватись від збереження або застосування нових обмежень на права кримськотатарської спільноти зберігати свої представницькі інституції, включаючи Меджліс кримськотатарського народу; 2) забезпечити доступ до освіти українською мовою. 31 січня 2024 року Суд оголосив остаточне рішення у справі і постановив, що Росія порушила Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, запровадивши свою систему освіти на території тимчасово окупованого Криму з 2014 року таким чином, що українська мова зазнала надзвичайних утисків у її використанні.

Як реакція на розгортання РФ на окупованих територіях численних адміністративних практик, що призводить до порушень прав людини, Україна ініціювала кілька звернень до ЄСПЛ.

У подальшому, у доволі короткі строки як для своєї практики, ЄСПЛ рішеннями в справі «Україна проти росії (щодо Криму)» (№ 20958/14 та № 38334/18)³¹² встановив, що територія Кримського півострова перебуває під контролем РФ щонайменше з 27 лютого 2014 року (тобто ще до проведення так званого «референдуму»). А також визнав наявність таких адміністративних практик з боку РФ, що призводять до порушень прав людини на ТОТ Кримського півострова, як насильницькі зникнення та відсутність їх ефективного розслідування; жорстоке поводження; незаконне позбавлення волі; незаконне автоматичне нав'язування російського громадянства; переслідування релігійних організацій, що не належать до РПЦ; припинення діяльності українських медіа; заборони публічних зібрань і затримання їхніх організаторів; експропріація майна цивільних осіб і приватних підприємств без компенсації; обмеження свободи пересування між півостровом і підконтрольною Уряду територією України та ін.

Іншим рішенням у справі «Україна та Нідерланди проти Росії» (№ 8019/16, № 43800/14 і № 28525/20)³¹³ відповідні території на сході України перебували під контролем РФ з 11 травня 2014 року. Суд також підтвердив існування системності в основних порушеннях, які Україна заявили у своїй скарзі, включаючи вбивства, захоплення людей у полон, катування тощо.

Зазначені рішення не лише визначають час початку окупації українських територій Росією, що на правовому рівні спростовує тези російської пропаганди про «народне волевиявлення» і «добровільність приєднання» територій. А також визначає важливі правові прецеденти порушень внаслідок окупації, засади подальшої від-

312 Case of Ukraine v. Russia (Re Crimea) (Applications nos. 20958/14 and 38334/18). База даних HUDOC практики ЄСПЛ. 25.06.2024. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-235139>

Справа «Україна проти Росії (щодо Криму)» за № 20958/14 та № 38334/18. Сайт Віртуального музею російської агресії. URL: <https://rusaggression.gov.ua/ua/sprava-ukraina-proty-rosii-shchodo-krymu-za--2095814-ta--3833418-0cff9808a21c12019f8f5c3357383f40.html>

313 Case of Ukraine and the Netherlands v. Russia (Applications nos. 8019/16, 43800/14 and 28525/20). База даних HUDOC практики ЄСПЛ. 30.11.2022. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-222889>

РОЗДІЛ 4

СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ ЩОДО СИТУАЦІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

повідальності РФ за такі порушення, зокрема й за бажання РФ у майбутньому повернутись до Ради Європи³¹⁴.

Нині на розгляді ЄСПЛ перебувають ще три заяви «Україна проти Росії» щодо вбивств опонентів РФ (№ 10691/21), щодо захоплення українських моряків та суден у Керченській протоці у 2018 році (№ 55855/18) та щодо злочинів російських військових під час повномасштабного вторгнення на територію України (№ 11055/22).

Крім того, після ухвалення Верховною Радою України відповідних заяв про визнання юрисдикції МКС із листопада 2013 року, розбудови та посилення роботи національної правоохоронної системи держава активізувала роботу з наслідками міжнародних злочинів. Зокрема, кримінальне процесуальне законодавство було доповнено положеннями щодо співробітництва з МКС. Нині МКС активно працює щодо наслідків війни в Україні (з 2014 року в рамках попереднього вивчення ситуації, а з березня 2022 року в рамках розслідування внаслідок звернення 42 держав). З 2025 року Україна є повноправним членом МКС. Офіс Прокурора МКС вже видав чотири ордери на арешт, зокрема Президента РФ В. Путіна³¹⁵ та високопоставлених військових командирів³¹⁶. Це вже стало значною перешкодою для керівництва РФ у відвідуванні міжнародних заходів³¹⁷, однак має місце ігнорування виданих МКС ордерів з боку окремих держав – членів Суду³¹⁸.

Виконання зазначених вище рішень міжнародних судів хоча й здебільшого фак-

тично відкладено в часі через позицію РФ та ігнорування нею своїх міжнародних зобов'язань з початку агресії, проте вони очевидно вже стали важливими прецедентами міжнародної правової практики. А також складовою превенції потенційним спробам посягання на територіальну цілісність країн у світі, визначаючи широкий спектр порушень прав людини та відповідальність за такі порушення внаслідок агресії та окупації територій. Крім того, виконання цих рішень має стати однією з вимог до РФ у майбутньому при поверненні цієї країни до цивілізованого світу, умов зняття санкційного режиму тощо.

Оцінюючи здобутки та результати держави в напрямі міжнародної адвокатури та захисту прав людини в рамках міжнародних правових майданчиків, важливо відзначити унікальний досвід співпраці держави та неурядових організацій в питаннях документування злочинів РФ в окупації, пропрацюванні правових стратегій захисту, підготовці звернень до міжнародних судів, а також подальшого просування питання порушень прав людини в окупації в міжнародному порядку денному. Нерідко саме неурядові організації вперше документували ті чи інші злочини РФ внаслідок окупації, а також домагалися запуску відповідних міжнародних правозахисних механізмів³¹⁹ тощо. Цей досвід є важливим здобутком і посилює потенціал держави не лише в досягненні справедливості для всіх потерпілих від наслідків війни, а й для розбудови довіри до влади та підтримки зв'язків із населенням ТОТ України.

314 16 вересня 2022 року Росія припинила бути стороною Європейської Конвенції з прав людини відповідно до Резолюції Комітету Міністрів Ради Європи CM/Res(2022) про припинення членства РФ в Раді Європи. Офіційний сайт КМ Ради Європи. 16.03.2022. URL: <https://rm.coe.int/0900001680a5da51>

315 Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. Офіційний сайт МКС. 17.03.2023. URL: <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and>

316 Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Sergei Ivanovich Kobylash and Viktor Nikolayevich Sokolov. Офіційний сайт МКС. 05.03.2024. URL: <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-sergei-ivanovich-kobylash-and>

317 Путін не поїде на G20 у Бразилію, де його мали б арештувати за ордером МКС. Суспільне новини. 18.10.2024. URL: <https://suspihne.media/861163-putin-ne-poide-na-g20-u-braziliiu-de-jogo-mali-b-arestuvati-za-orderom-mks/>

318 Путін приїхав до Казахстану на саміт ШОС, там мають право його арештувати. ZMINA. 03.07.2024. URL: <https://zmina.info/news/putin-pryihav-do-kazahstanu-na-samit-shos-tam-mayut-pravo-jogo-arestuvaty/>

319 ОБСЕ підтримала заклик МІПЛ запустити Московський механізм щодо українських цивільних заручників. МІПЛ. 29.02.2024. URL: <https://mipl.org.ua/obsye-pidtrymala-zaklyk-mipl-zapustyty-moskovskiy-mehanizm-shhodo-ukrayinskyh-cyvilnyh-zaruchnykiv/>

V. Практики та патерни порушень прав людини, що розгортаються Росією на ТОТ, здебільшого розглядаються та оцінюються на міжнародному рівні в гуманітарному, а не безпековому контексті. Це обмежує можливості реагування та протидії російській агресії.

Як зазначено вище, за час триваючої російської агресії український уряд та численні неурядові організації доклали чимало зусиль для закріплення політики невизнання фактів порушень прав людини та міжнародного гуманітарного права РФ на ТОТ України в резолюціях різних міжнародних і міжурядових структур, рішеннях урядів та парламентів країн-партнерів. Крім того, відповідно до рішення ЄСПЛ у справі «Україна проти Росії (щодо Криму)» було визнано саме наявність численних адміністративних практик, що призводять до порушень прав людини внаслідок російської окупації півострова.

Результати аналізу численних джерел у межах цієї доповіді свідчать про інструменталізацію РФ порушень прав людини для захоплення українських територій та підкорення їх населення. Власне тема використання та інструменталізації порушень прав людини для захоплення територій, підкорення населення та ведення агресивної війни потребує глибокого дослідження, зокрема з урахуванням досвіду інших країн Європи. Так, ухвалення після завершення Другої світової війни низки міжнародних документів щодо захисту прав людини³²⁰ та захисту цивільного населення під час війни, зокрема Європейської конвенції з прав людини та відповідної

Женевської конвенції³²¹, фактично закріпили світовий консенсус у цих питаннях. Тож подібні злочинні практики в сучасній історії ставлять чимало викликів саме для переосмислення безпекових заходів і захисту демократичних держав.

Наслідки російської агресії в Україні детально задокументовані державою, національними та міжнародними організаціями. Майданчики, на яких порушуються ці важливі питання, здебільшого фокусуються на гуманітарних питаннях і питаннях захисту прав людини, а не питаннях безпеки. Водночас масив зібраних даних та активність влади України в напрямку євроінтеграції та співпраці з НАТО створює поле для вивчення такого передового досвіду на прикладі російської агресії проти України з використання першою масових практик порушень прав цивільного населення як інструменту захоплення територій та підкорення населення на них. Потребує переосмислення підхід до оцінки таких масштабних порушень, як фактично свідомий метод ведення війни та загроза безпеці держав.

Так, оцінка можливих ризиків і гібридних загроз, зокрема для країн Європи, що межують з РФ територіально, вже тривалий час є предметом вивчення та оцінок не лише на правозахисних міжурядових майданчиках, а й безпекових³²². У відповідь на російську агресію проти України країни – члени НАТО здійснюють заходи для посилення своєї стійкості до гібридних загроз, які, зокрема, використовують проти них і Росія (кібератаки, дезінформація, енергетичний та міграційний шантаж)³²³.

Держава та громадські організації вже здійснюють окремі спроби включати питання наслідків і викликів практик по-

320 Європейська конвенція з прав людини від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

321 Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154

322 НАТО вітає відкриття Європейського центру протидії гібридним загрозам. Офіційний сайт НАТО. 11.04.2017. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/news_143143.htm

323 Симпозіум у Фінляндії зібрав разом експертів і представників промисловості заради посилення відповіді НАТО на гібридні загрози. Офіційний сайт НАТО. 18.12.2023. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/news_221179.htm?selectedLocale=uk

РОЗДІЛ 4

СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ ЩОДО СИТУАЦІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

рушень прав людини внаслідок окупації українських територій у безпековий порядок денний. Наприклад, у рамках Чорноморської безпекової конференції, що відбувається у межах діяльності Міжнародної Кримської платформи (механізму, що спрямований на деокупацію Криму, відновлення чорноморської, європейської та глобальної безпеки).

Проаналізована в цій доповіді практика інструменталізації РФ порушень прав людини для ведення війни може бути в подальшому універсалізована та масштабована нею для підготовки та подальшого розгортання бойових дій чи окупації територій інших держав. Власне саме це демонструє досвід окупації РФ українських територій з 2014 по 2024 роки.

Нині вже відомо чимало прикладів гібридного впливу РФ на цивільне населення в країнах – членах НАТО, як-от вплив на демократичні вибори через інформаційні технології та соціальні мережі в Румунії³²⁴, чи вплив на країни Балтійського регіону через масову паспортизацію та колонізацію своїми громадянами³²⁵ або вплив на релігійні об'єднання з боку осіб за кордоном, які підтримують агресію чи закликають до війни³²⁶, чи системний інформаційний вплив через власні пропагандистські медіа³²⁷ тощо. При цьому значний розвиток можливостей штучного інтелекту за останні роки міг би оптимізувати та посилити ефективність збору й аналізу великого

масиву даних щодо тих чи інших патернів підготовки до захоплення територій та впливу на цивільне населення, що можуть використовуватися Росією на територіях третіх країн з урахуванням досвіду України.

Тож питання вивчення досвіду України в протистоянні масштабним російським практикам інструменталізації порушень прав людини для підкорення українських територій та населення, може стати важливим як для посилення захисту та відновлення прав потерпілих від війни, так і для розбудови безпеки в регіоні, трансформації та посилення можливостей НАТО. До прикладу, в Україні для цих цілей із залученням зацікавлених країн може бути засновано та розбудовано діяльність центру вивчення передового досвіду за типом мережі Centers of excellence³²⁸, що виступають каталізатором трансформацій та посилення можливостей НАТО. У фокусі діяльності такого центру можуть стати питання збору даних (зокрема від третіх країн), їх аналіз та напрацювання рішень з урахуванням стандартів НАТО щодо протидії використанню порушень прав цивільного населення та демократичних інструментів для підготовки та ведення війни, підкорення територій. Така діяльність може стати важливим доповненням та окремою сферою знань для розширення напрямів вивчення гібридних методів ведення війни³²⁹, що, серед іншого, вже є у фокусі уваги НАТО.

324 США закликають розслідувати втручання Росії у румунські вибори. *Радіо свобода*. 05.12.2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-dzhordzhesku-rumuniya-vybory-rosiya-vtruchannya-ssha/33227697.html>

325 Латвія починає процес видворення громадян РФ. *Postimees*. 18.01.2024. URL: <https://maailm.postimees.ee/7940928/lati-alustab-vene-foderatsiooni-kodanike-valjasaatmise-protsessi>

326 Правительство Эстонии утвердило законопроект о разрыве связей с РПЦ. *Postimees*. 23.01.2025. URL: <https://rus.postimees.ee/8178172/pravitelstvo-estonii-utverdilo-zakonoproekt-o-razryve-svyazey-s-rpc>

327 У Німеччині заблокували показ пропагандистських каналів РФ. *Deutsche Welle*. 28.09.2024. URL: <https://www.dw.com/uk/u-nimeccini-zablokuvali-pokaz-rosijskih-propagandistskih-kanaliv/a-70351961>

328 Centres of Excellence. Офіційний сайт НАТО. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_68372.htm

329 Див. детальніше про роботу офісу Hybrid CoE в Гельсінкі, Фінляндія. Офіційний сайт Hybrid CoE. URL: <https://www.hybridcoe.fi/>

Рекомендації

За результатами спеціальної доповіді сформовано ключові рекомендації для органів державної влади України та міжнародних партнерів, що мають на меті сприяти покращенню системної протидії та реагуванню на застосування РФ різноманітних інструментів окупації, зокрема через інструменталізацію порушень прав людини.

Україні:

- запровадити в усіх міністерствах Уряду посади заступників з питань ТОТ, захисту прав ВПО та населення, що проживає на ТОТ України, формування політики щодо постраждалих від наслідків російської збройної агресії;
- здійснювати системний збір інформації та аналіз політик і практик, які застосовує РФ на ТОТ України, а також забезпечити використання цієї аналітики при формуванні та корегуванні державної політики щодо ТОТ України, зокрема через заснування аналітичного центру при відповідному центральному органі виконавчої влади в структурі Уряду;
- розробити та систематично впроваджувати заходи з протидії політикам РФ у правовій, економічній, культурній, інформаційній інтеграції цивільного населення ТОТ України, а також практик і рішень, що сприятимуть підтримці правових зв'язків з населенням ТОТ України (як-от визнання фактів, що мають юридичне значення, сприяння отриманню паспортних документів, усунення наявних дискримінаційних практик у доступі до прав і послуг тощо), зокрема через схвалення стратегії та плану відновлення державної влади та реінтеграції деокупованих територій України;
- заснувати та забезпечити діяльність Центру вивчення передового досвіду

(Centre of excellence) для дослідження та напрацювання рішень протидії використанню порушень прав цивільного населення та правил ведення війни як інструменту підготовки та ведення війни, підкорення територій (збір даних, зокрема від третіх країн, їх аналіз, напрацювання безпечних рішень з урахуванням стандартів НАТО, їх поширення та підготовка навчальних програм, посилення фахівців у цій сфері тощо), із залученням до заснування та розбудови Центру зацікавлених країн – членів НАТО;

- забезпечити повноцінну реалізацію Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року й операційного плану заходів до неї, а також забезпечити розроблення стратегії та відповідного плану на наступний період, з метою підтримки ВПО, які вимушено постають перед питанням повернення на ТОТ України через труднощі з працевлаштуванням, недоступністю житла тощо;
- розробити та затвердити державну Стратегію щодо доступу до освіти дітей та молоді з ТОТ України, зокрема й для сприяння мотивації та забезпечення їх доступу до освітніх послуг на підконтрольній Уряду території України;
- налагодити доступ до аналогового телебачення та українського радіомовлення на територіях, наближених до ТОТ України, забезпечити пошук та опрацювання альтернативних сучасних шляхів і каналів комунікації з жителями ТОТ України;
- посилити потенціал системи кримінальної юстиції для забезпечення правосуддя за найтяжчі злочини, вчинені в умовах збройної агресії проти України, через покращення законодавства, підвищення кваліфікації України;

- розробити та впровадити модель відновлення кримінальної юстиції на деокупованих територіях України із залученням досвіду роботи прокуратур та органів досудового розслідування регіонів України, окупованих із 2014 року;
 - забезпечити розслідування адміністративних практик, що призводять до порушень прав людини та міжнародних злочинів на ТОТ України, зокрема встановлення та притягнення до командної відповідальності осіб, причетних до їх ініціювання та впровадження;
 - визначити та впроваджувати інші, окрім правосуддя, інструменти досягнення справедливості, як-от політики пам'яті та меморіалізації, підтримка постраждалих, відновлення довіри до органів державної влади тощо;
 - сприяти проведенню наукових та академічних досліджень політик та дій РФ, що передували тимчасовій окупації окремих регіонів України.
- Міжнародним партнерам:**
- продовжувати підтримувати територіальну цілісність України через визнання всіх окупованих РФ територій українськими, а наслідків їх незаконного включення до складу РФ нікчемними (невизнання нав'язаного громадянства РФ, суб'єктності будь-яких «органів влади», виборних чи призначених, на цих територіях, тощо);
 - посилити військово-забезпечення Уряду для захисту підконтрольних Україні територій та протидії можливому захопленню інших територій і масовим порушенням прав їх цивільного населення в умовах окупації;
 - підтримати заснування в Україні Центру вивчення передового досвіду (за типом мережі Centers of excellence, що підтримують трансформацію НАТО) для дослідження та напрацювання рішень протидії використанню порушень прав цивільного населення та правил ведення війни як інструменту підготовки до окупації та подальшого підкорення територій;
 - системно моніторити та протидіяти зловживанню РФ демократичними інструментами (функціонування культурних центрів, проведення виборів і референдумів, видача паспортів громадян РФ), а також російським наративам у культурі, медіа й освіті за кордоном;
 - сприяти дослідженню використання РФ практик і патернів систематичних порушень прав людини, насильства до цивільного населення, використання демократичних інститутів як інструментів ведення війни проти третіх країн (Грузія, Молдова, Республіка Ічкерія та інші);
 - підтримувати створення та розвиток українських студій та академічних досліджень, обмін досвідом і кращими рішеннями щодо подолання наслідків війни, підтримки та реінтеграції постраждалих унаслідок війни;
 - сприяти посиленню ефективності міжпарламентських, політичних і правових міжнародних інструментів для ефективною протидії використанню масових порушень прав людини як інструменту захоплення територій, зокрема й через забезпечення невідворотності покарання за такі порушення та злочини.

Додатки

Список резолюцій та інших важливих міжнародних документів у контексті засудження дії РФ

<https://ombudsman.gov.ua/uk/prava-civilnih-osib-yaki-postrazhdali-vid-zbrojnogo-konfliktu/spisok-rezolyucij-ta-inshih-vazhlivih-mizhnarodnih-dokumentiv-u-konteksti-zasudzhennya-diyi-rf>

Наказ про утворення робочої групи з підготовки Спеціальної доповіді Уповноваженого щодо ситуації на тимчасово окупованих російською федерацією територіях України

<https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Наказ%20про%20створення%20робочої%20групи.pdf>

